

UDK: 323.2 (497.11 + 497.6) " 17/18 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.129
Izvorni naučni rad
Primljen: 29. 8. 2022.
Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Amir Džinić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amir.dzinic@iis.unsa.ba

O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu krajem 18. i prvim decenijama 19. stoljeća

Apstrakt: Ovaj rad predočava najvažnija društveno-politička zbivanja u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu na razmeđu 18. i 19. stoljeća. Prateći hronološki i paralelno dešavanja u navedenim područjima, mogu se uvidjeti zasebna društveno-politička kretanja obje administrativne jedinice, ali i razdoblje *dodirnih tačaka* na tom *povijesnom putu* te posljedice koje će potom uslijediti. Na osnovu objavljene i neobjavljene arhivske građe, dostupnih dokumenata i literature, pored glavnih faktora koji su obilježili razmeđu 18. i 19. stoljeća, rad se dotiče i svakodnevnog života *običnog čovjeka* u Bosanskom ejaletu u kontekstu širih društveno-političkih procesa. Rad također ukazuje na tadašnji položaj Osmanske Države, njene vojne i socio-ekonomske prilike te utjecaj međunarodnih sila i njihovih odnosa. Stoga, svaki odraz i prelamanje u različitim aspektima na Bosanski ejalet se mora sagledati u širim okvirima, vodeći pri tome računa o politici i strategiji centra u odnosu na dešavanja na periferiji koja postaju predmetom interesovanja na međunarodnom nivou, a koja se reflektuju na područje Smederevskog sandžaka i Bosanskog ejaleta. Gledano iz šireg okvira, vodeći pri tome računa o politici i strategiji centra, izložena su dešavanja koja postaju predmetom na međunarodnog nivou, isključivo zbog različitih planova

i interesa velikih sila. Rad, pored ostalog, ukazuje na neke od najvažnijih posljedica događaja u Smederevskom sandžaku, posebno dugoročne ishode srpskih ustanaka i problematiku koja se tiče razgraničenja s Bosanskim ejaletom kao i prisilnim iseljavanjem muslimanskog stanovništva.

Ključne riječ: Smederevski sandžak, Osmanska Država, Kneževina Srbija, Bosanski ejalet, društveno-političke prilike, reforme, srpski ustanci, šest nahija, hatišerifi.

Abstract: This work presents the most important socio-political events in the Smederevo Sanjak and the Bosnian Eyalet at the turn of the 18th and 19th centuries. Chronologically following events in the mentioned areas, it is possible to see the separate socio-political movements of both administrative units, but also the period of contact points on that historical path and the consequences that would follow. Based on published and unpublished archival material, available documents and literature, in addition to the main factors that marked the turn of the 18th and 19th centuries, the work also touches on the everyday life of an ordinary person in the Bosnian Eyalet in the context of wider socio-political processes. The paper points to the position of the Ottoman state at that time, its military and socio-economic circumstances, and the influence of international powers and their relations. Therefore, every reflection and refraction in various aspects on the Bosnian Eyalet must be viewed in a broader framework, taking into account the policy and strategy of the center in relation to the events on the frontiers which become the subject of interest at the international level, and which are reflected in the area of the Smederevo Sanjak and the Bosnian Eyalet. Seen from a broader framework, while taking into account the policy and strategy of the center, the events that become an issue at the international level are exposed, solely because of the different plans and interests of each of them. In addition, the paper emphasises some of the most important consequences of the events in the Smederevo Sanjak, especially the long-term outcomes of the Serbian uprisings and the issues related to its demarcation with the Bosnian Eyalet as well as the forced emigration of the Muslim population.

Keywords: Ottoman state, Smederevo Sandjak, Principality of Serbia, Bosnian Eyalet, socio-political circumstances, reforms, Serbian uprisings, six nahiyas, Edict of Gülhane

Uvodne napomene

Da je riječ o kompleksnoj temi najbolje pokazuju vanjski i unutrašnji akteri koji su, u ne tako dugom vremenskom razdoblju, iznjedrili mnoštvo događaja koji su utjecali na promjenu istočnih granica Bosanskog ejaleta kao i na demografske promjene na području Smederevskog sandžaka, a potom Kneževine Srbije. Sva dešavanja i društveno-političke prilike na prijelazu dva stoljeća, dakako, odrazit će se i na geopolitičku zbilju u drugoj polovini 19. stoljeća, što sagledavanju ove teme daje više na značaju. Dok su historiografije u susjednim zemljama već odavno analizirale taj period i ukazale na njegovu važnost, opus bosanskohercegovačke historiografije je iznimno skroman. Budući da je riječ o Smederevskom sandžaku, srpska historiografija na osnovu različitih historijskih vrela donosi svoje detaljnije viđenje historijske zbilje dotičući se i zbivanja u i oko Bosanskog ejaleta u odnosu na položaj i dešavanja u Smederevskom sandžaku. Putem praćenja paralelnih zbivanja u Bosanskom ejaletu i Smederevskom sandžaku u odnosu na centralne osmanske vlasti, otkrivamo složenost odnosa, kako na lokalnom nivou, tako i s aspekta centar – periferija. Pored toga, na tadašnje društveno-političke prilike, važan kreator utjecaja na nove procese na teritorijama Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka u prvoj dekadi 19. stoljeća jesu i sve snažnija te odlučujuća uloga velikih sila i njihov međusobni odnos. Bosanski ejalet se kao najzapadnija pokrajina Osmanske Države, na početku 19. stoljeća našao okružen neprijateljskim zemljama. Poseban problem unutar granica Osmanske Države, ali i Bosanskog ejaleta koji dijeli administrativnu liniju sa Smederevskim sandžakom, predstavljat će neredi koji prerastaju u srpske ustanke u pograničnim područjima Bosanskog ejaleta. Pri tome treba imati na umu i stalna trvenja i sukobe sa crnogorskim plemenima

na jugoistoku pokrajine. Ako pri tome uzmemo u obzir i raniji period 18. stoljeća koji je obilježen Osmansko-mletačkim ratom (1716–1718), Osmansko-austrijskim (1736–1739) i Dubičkim ratom (1788–1791), jasno su vidljivi znaci vojnog, ekonomskog i političkog slabljenja Osmanske Države. Austrija je osvojila zemlje do obala Save i Dunava. Rusija je osvojila zemlje do obale Crnog mora,¹ a pri tome su uveliko jasne i višestoljetne aspiracije prema toplim morima. Mirom zaključenim u selu Kučuk Kajnardži 21. jula 1774, u današnjoj Bugarskoj, Osmanlije su pre-pustile Rusiji Kuban i crnomorsku oblast Terek, luku Azov na Donu i tvrđave Kerč i Jenikale u prolazu koji spaja Azovsko i Crno more.² Shodno stanju na različitim teritorijama, “osmanska država je kao gubitnik na frontovima počela razmišljati o društvenim, pravnim, ekonomskim i kao glavni razlog poraza – posebno vojnim reformama”.³ Budući da je velikim silama bilo poznato stanje u Osmanskoj Državi, “ruska kraljica Katarina I krajem 18. stoljeća napravila je dogovor sa austrijskim carem Josephom II da međusobno podijele osmanske teritorije pokrenuvši rat Austrije i Rusije protiv Osmanskog casrtva koji je završen Svištovskim mirom 1791. bez značajnijeg uspjeha bilo Austrije bilo Rusije”.⁴ Dakle, zagrijani za ideju uništenja Osmanske Države, nade Josipa II su bile proširenje austrijske vlasti na dijelove teritorija Osmanske Države naseljenim srpskim stanovništvom i Bosanski ejalet što je, između ostalog, jedan od razloga zašto se kasnije Austrija, ne samo drži po strani za vrijeme srpskog ustanka već i sprečava dotok pomoći ustanicima.

¹ Miroslav Đorđević, *Oslobodilački rat srpskih ustanika 1804–1806* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 10.

Veliki broj literature koja je konsultovana radi sagledavanja teme rada, nije citirana jer, u osnovi, cilj nije analiza objavljene literature.

² Fikret Karčić, *Muslimani Balkana – Istočno pitanje u 20. vijeku* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2014), 14.

³ Ahmed Akgündüz i Said Öztürk, *Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2016), 342.

⁴ Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899* (Sarajevo: Magistrat, 2002), 22.

Kriza u Osmanskoj Državi uveliko se odrazila i na prilike u Bosanskom ejaletu u kojem je austrijska vojska dugo napadala Dubicu (Dubički rat) gdje je uspjela zauzeti tri mjesta (Dubicu, Novi i Gradišku). Bosanski muslimani su bili odlučujući element koji su iznijeli odbranu granice od austrijskog napada.⁵ U konačnici, Austrija je vratila Osmanskoj Državi ova tri osvojena grada, ali je na zapadu zadržala Cetingrad.⁶ Uslijedilo je nezadovoljstvo *Krajišnika* Bosanskog ejaleta koji su se teško mirili s izgubljenim teritorijama, a što je bilo popraćeno čestim upadima i pljačkama preko granice koje su dovele do intenzivne diplomatske prepiske. Stoga, na područjima u blizini granice gotovo da nikada nije ni bilo mira. Stalni pogranični sukobi i incidenti doprinijeli su ratobornom duhu ondašnjeg stanovništva. Kao posljedica navedenog, nastaje pustoš u pojedinim krajevima što se odražava na privrednu djelatnost.

U vrijeme ustoličenja sultana Selima III (1789–1807), evropska historija bilježi Francusku revoluciju. Selim III nije bio zainteresovan samo za reforme u osmanskoj vojsci, već je želio da se upozna i s drugim svjetskim uređenjima, posebno francuskim. Tako su civilne reforme obuhvatale reorganizaciju finansijskih službi, snabdijevanje gradova osnovnim proizvodima, poštovanje tradicije koja se odnosi i na nošenje zakonom predviđene odjeće za razne slojeve stanovništva. Međutim, reforme predstavljaju proces koji zavisi od niza faktora povezanih s unutrašnjom situacijom u državi. Uprkos provođenju reformi po evropskom uzoru, to nije umanjilo postojanje svijesti o vlastitoj snazi.⁷ Postoje autori koji uvođenje istih reformi kvalifikuju kao pokušaj sprečavanja *procesu truljenja i raspadanja* te slabljenje vojnih snaga,⁸ što predstavlja jednu percepciju. Skupština Savjetodavnog vijeća Osmanske Države 1791. godine je bila važna, kako u smislu osiguranja pristalica

⁵ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*. (Beograd: Prosveta, 1989), 73.

⁶ Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: University press, 2014), 159.

⁷ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka* (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 17.

⁸ Vasilij Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i Balkanu* (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965), 9.

za reforme, tako i određivanja smjera istih, tražeći od državnika reforme za nizam-i džedid.⁹ Shodno navedenom, glavni ciljevi reformi su bili obrazovani i disciplinirani vojnici prema evropskim mjerilima, dakle stvaranje moderne vojske i ukidanje janjičarskog korpusa. Također, postojale su velike sličnosti s Austrijom, Rusijom i Pruskom koje su se naslanjale na poljoprivrednu proizvodnju, a ne trgovinu i industriju.¹⁰ Nastojanje sultana Selima III da sprovedi navedene reforme, doprinijelo je formiranju opozicije. Tako ulema, državnici, janjičarski odred i ajani zaokupljeni svojim interesima bivaju neprijateljski raspoloženi prema reformama i sultanu Selimu III.¹¹ Sve predložene reforme i njihovo izvršenje su se pomno pratile i u samom Bosanskom ejaletu. Posebno turbulentan period za Osmansku Državu nastaje dolaskom sultana Mahmuda II (1808–1839) kako na unutrašnjem planu (ukidanje janjičara 1827. godine, brojni ustanci i borbe u različitim provincijama širom države), tako i na vanjskopolitičkom – ratovi s Rusijom koji su se okončali sporazumima na način da Osmanska Država izdaje veliki broj fermana.

Stanje u Smederevskom sandžaku na kraju 18. i u prvim decenijama 19. stoljećima

Sultan Selim III najprije je počeo sprovoditi svoje reforme 1791. godine u Smederevskom sandžaku kojeg je poslije Svištovskog mira, vojska ponovo zaposjela. Selim III je bio svjestan značaja Smederevskog sandžaka za odbranu evropskog dijela Osmanske Države te je lično sudjelovao

⁹ Prema: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları – Nizam-ı cedit 1789-1807* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 29. Izraz *Nizam-ı Cedit* se općenito koristi u dva značenja, užem i širem. U užem smislu, *nizam-i džedit* se odnosi na obučenog vojnika za kojeg se željelo da se obuči u evropskom stilu za vrijeme vladavine Selima III. U širem smislu, odnosi se na reforme koje je Selim III želio postići, ne samo u oblasti vojne službe već i u oblasti društva.

¹⁰ Yunus Koç i Fatih Yeşil, *Nizam-ı cedit kanunları (1791-1800)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012), 16.

¹¹ Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat devrinde meclis-i vala (1838-1868)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 20.

u svim odlukama o reformama.¹² Dakle, odredbama Svištovskog mira, Srbima je dat oprostaj za njihovo učešće u ratu protiv Osmanske Države.¹³ Međutim, srpski predstavnici iz Smederevskog sandžaka nisu bili zadovoljni odredbama mira jer nisu dobili status poput Vlaške. Hiljade Srba su ostali na austrijskoj teritoriji, u ravnicama rijeka Save i Dunava. Iako se zbog vanjsko-političke situacije u Osmanskoj Državi nije mislilo na osvetu, postojao je strah od osvete janjičara te skeptičnost prema amnestiji. Ubrzo nakon toga, uslijedile su povlastice koje su Smederevskom sandžaku bile darovane fermanima iz 1793. i 1794. godine, a Srbi su ih dobili kao nagradu za svoje učešće u borbi osmanskih vlasti protiv neposlušnih janjičara.¹⁴ Razlog leži u otporu janjičara prema navedenim reformama sultana Selima III. Beogradski janjičari koji su poslije Svištovskog mira bili protjerani iz Smederevskog sandžaka, pokušali su tri puta nasilnim metodama (od 1792. do 1794) da se vrate u Beograd. Budući da nisu u tome uspjeli, pomoć su zatražili kod vidinskog buntovnika i odmetnika Osmana Pazvan-oglua. On se lično stavio na čelo opozicije protiv reformi sultana Selima III te učestvovao u borbama protiv Smederevskog sandžaka i Osmanske Države. Postoje tvrdnje da je stanovništvo u Smederevskom sandžaku bilo veoma zadovoljno stanjem stvorenim na bazi povlastica iz 1792–1796. godine.¹⁵

Za vrijeme Prvog srpskog ustanka koji će izbiti nekoliko godina kasnije, provlače se pitanja navedenih povlastica što sugerise da je, između ostalog, riječ i o socijalnim razlozima nezadovoljstva koje prerasta u nered, a potom u ustanak. Iste povlastice i autonomna prava su posebno ojačale poziciju knezova i ober-knezova kao sponu između naroda i osmanske vlasti. Tokom 1796. i 1797. godine, najprije pregovorima, a zatim osmanskim reformama, pored regulisanja dadžbinskih pitanja,

¹² Hazim Šabanović, *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, knj. 1, Spisi carske kancelarije 1789–1804*. (Beograd: Istorijsko društvo Narodne Republike Srbije, 1956), 10.

¹³ Grgur Jakšić, *Borba za slobodu Srbije 1788–1816* (Beograd: Geca Kon, 1937), 7.

¹⁴ Dušan Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak 1794–1804* (Beograd: Naučna knjiga, 1949), 97.

¹⁵ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)* (Novi Pazar: Damad, 1995.) 167.

nahijski knezovi su dobili posebna ovlaštenja, naročito u razrezivanju i skupljanju poreza.¹⁶ Osnovna teritorijalna jedinica ove samouprave je bila kneževina. Narod je posjedovao pravo da bira knezove koje je naknadno potvrđivao paša, odnosno beogradski vezir. Bilježi se da je u 12 nahija, muslimanima bilo zabranjeno naseljavanje po srpskim mjestima i uzimanje bilo kakvih nezakonitih poreza.¹⁷

Pored toga, odobreno je pravo za podizanjem crkvi i manastira, ali Srbi su bili obavezni da brane Smederevski sandžak od napada janjičara. Riječ je o janjičarima odmetnutim od centra osmanske uprave u Istanbulu koji su, pored nastojanja da samostalno upravljaju, bili protiv reformi sultana Selima III. U okolini Beograda 1798. godine pojavila se grupa hajduka iz Smedereva. U skladu sa sultanskim fermanom, bosanski valija Mustafa-paša je krenuo s odredima bosanske vojske prema Beogradu kako bi ih suzbio i protjerao. Nakon izvršene dužnosti, oslobodio je tvrđavu Smederevo i vratio se na svoje mjesto.¹⁸ Glavni jemac za vršenje i održavanje navedenih povlastica bio je beogradski vezir Hadži Mustafa-paša koji je bio pobornik sultanovih reformi. Pored toga, želio je stanovništvu Smederevskog sandžaka osigurati ličnu i imovnu sigurnost. Međutim, geopolitičke i vojne prilike u Evropi nisu išle na ruku stabilizaciji prilika u Smederevskom sandžaku. Odluka osmanskih vlasti o povratku bivših beogradskih janjičara, saopštena je fermanom 1799. godine u kojem je stajalo da se svi janjičari koji su prije posljednjeg Austrijsko-osmanskog rata živjeli u Beogradu, mogu vratiti svojim kućama. Zabilježeno je da se Srbi njihovom povratku nisu nimalo obrađovali.¹⁹

Razlog nagloj promjeni jeste “udarac izvana koji se u ovom periodu dogodio Osmanskom carstvu, a tiče se napada Francuske na Egipat

¹⁶ Miroslav R. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804.–1813.* (Beograd: Rad, 1979), 29-30.

¹⁷ Imamović, *Historija države i prava*, 164.

¹⁸ Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)* (Sarajevo: Connetum, 2006), 311.

¹⁹ Pantelić, *Beogradski pašaluk*, 193.

1798. godine i Bonapartino lahko izvedeno osvajanje Egipta.”²⁰ Pritisnut dešavanjima zbog Napoleonovog pohoda na Egipat, sultan Selim III se izmirio s janjičarima te im je dozvolio 1799. povratak u Smederevski sandžak. Nedugo potom, krajem februara 1800. godine, izbili su janjičarski nemiri u Šapcu, a tom prilikom ubijena su dva srpska kneza.²¹ Janjičari se ponovo odmeću od sultana te pogubljuju tadašnjeg beogradskog vezira Hadži Mustafu-pašu. Nakon toga, svu vlast su preuzele janjičarske starješine tzv. dahije. Prema jednom dijelu autora, zavode-nje strahovlade, drastično povećavanje poreza i drugih nameta, bivaju neki od razloga zbog čega dolazi do Prvog srpskog ustanka. Knezovi su bili odlučni da brane dobijene povlastice i svoju vlast, dok su trgovci i gazde težili da održe slobodu trgovine i zaštite svoj imetak, što govori i o socijalnim razlozima ustanka. Ako se u obzir uzmu ratovi evropskih sila i Osmanske Države u 18. stoljeću u kojima učestvuju i Srbi, ustanak 1804. i ustanički rat s Osmanskom Državom 1805–1815, nisu bili prvi pokušaji ukidanja osmanske vladavine. I prije izbijanja samog Prvog srpskog ustanka, dakle poslije povratka janjičara, unutrašnji sukobi u Smederevskom sandžaku su bili sve češći. Prvim srpskim ustanakom podignutim u Orašcu kod Arandjelovca 1804. godine kod muslimana se izazivao osjećaj ugroženosti, što biva razlogom da odredi bosanske vojske od početka učestvuju u osmanskim vojnim operacijama protiv ustanika. Novom beogradskom veziru Hasan-begu je u pomoć pritekao bosanski valija Ebu Bekir-paša sa svojim odredima koji su imali sultano-vo ovlaštenje da ubiju odmetnute janjičare radi uspostavljanja reda. Nakon neuspješnih pregovora sa srpskim predstavnicima, ustanak se pretvara u ratna dejstva i obuhvata razdoblje od 1804. do 1813. godine

²⁰ Tako je protiv Francuske napravljen savez s Rusijom 3. 1. 1799. i s Engleskom 5. 1. 1799. Ruska flota dobiva mogućnost prolaska kroz Bosforski moreuz. Akcijom Saveznika (Engleska, Rusija, Osmansko Carstvo) francuske snage su se morale povući iz Egipta. Pariskim ugovorom 25. 7. 1802. godine okončano je neprijateljstvo između dvije zemlje koje je počelo zauzimanjem Egipta. Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 90-92.

²¹ Đorđević, *Oslobodilački rat srpskih ustanika*, 32.

dok Drugi srpski ustanak traje od aprila do jula 1815. godine. Stoga, dešavanja u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu se ne mogu pratiti odvojeno. Naprotiv, riječ je o razdoblju gdje se prepliću historija Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka kao dijela Rumelijskog ejaleta. Pored naredbi centralnih vlasti za angažovanjem vojnih jedinica iz Bosanskog ejaleta, osjećaj da su muslimani od kojih je jedan dio porijeklom iz Bosne, u biološkom smislu bili ugroženi, posebno zbog izraženih teritorijalnih pretenzija ustanika prema dijelovima Zvorničkog i Bosanskog sandžaka i počinjenih zločina, bio je dodatni motiv da se odredi bosanske vojske od početka priključe osmanskim vojnim operacijama protiv srpskih ustanika.

Poslije Svištovskog ugovora Đorđe Petrović – Karađorđe, porijeklom iz siromašne porodice s nasilničkim djelima, ratovao je na strani Habsburške Monarhije protiv Osmanske Države, nastavio je ratnički život najprije kao hajduk, a zatim djeluje protiv Pazvan-oglua i vidinskih janičara. Formiranje liderskog kadra proističe iz srpskih redova unutar habsburške vojske koja je ratovala protiv Osmanske Države u 18. stoljeću. Prije borbe koja je počela paljenjem hanova, napadao je i viđenije Srbe. Rastjerano je više osmanskih odreda u Šumadiji i svi osmanski podanici, posebno muslimani, koji su živjeli u selima, sklonili su se u varoši.²² Prema zapisima Sejfuddin Kemure, uzrok ustanku raje jeste taj što su “biogradski jamci raju pritjesnili s porezom i nekim drugim teškim daćama, te zbog toga su nekoliko njihovih prvjenaca pobili i izubijali.”²³ To je bio razlog da se Srbi okupe i proglase Karađorđa za vođu. Riječ je uglavnom o seoskom tipu stanovništva koje je većinom bilo nepismeno. Prema istom autoru, u kontekstu Kosova, postojala je ideja da se Srbi osvete muslimanima i oslobode osmanske uprave. Konstatacija Radoša Ljušića: “... ko bi povjerovao da su Srbi iz tog doba bili visoko moralni

²² Jakšić, *Borba za slobodu Srbije*, 1-2.

²³ Kemura Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem: od godine 1219. po hiđ. ili 1804. po I. do dobijta autonomije: po turskim vrelima/priopćio Kemura Šejh Sejfuddin* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1916), 12.

ljudi, ljuto bi se prevario,²⁴ se može povezati s izvršenim nasiljem ustanika, a ne općom generalizacijom. U široj literaturi poznata *sječica knezova* se također smatra za jednim od uzroka izbijanja Prvog srpskog ustanka budući da je “pogublivanje istaknutih starješina, trebalo da presiječe sve pripreme za ustanak u narodu i onemogući svaki pokušaj oružanog otpora dahijskoj vladavini”.²⁵

Sam odlazak srpske delegacije u Istanbul i podnošenje žalbe sultanu, izazvalo je bijes kod odmetnutog dijela janjičara. Srpska historiografija nije saglasna po pitanju karaktera ustanka i kreće se od *bune i vojevanja* Vuka Karadžića do *revolucije*. Vrijeme srpskih ustanaka se poklapa s aktivnim angažmanom kulturnih radnika, prije svega prosvjetitelja i književnika od koji je zapaženu ulogu imao Dositej Obradović. Dok Karađorđu na jednoj strani, nije jasno šta se podrazumijeva pod srpskom državom, Dositej Obradović iznosi ideje da su svi Južni Slaveni, osim Bugara i Slovenaca, Srbi. Također, dolazi do pojave ideje *slavenoserbskog carstva*. Granice tog novog carstva je definisao mitropolit Stratimirović u junu 1804. godine. U tom dokumentu usmjerava Srbe prema Rusiji i predlaže da Rusija kreira i uobličava političko biće srpskog naroda.²⁶

Krajem 18. stoljeća, dio srpskih intelektualnih krugova je počeo aktivnije promovirati ideje nacionalizma. Razvojem nacionalne svijesti dolazi do širenja ideje o superiornosti koje nastoje nametnuti i drugim narodima.²⁷ U kontekstu navedenog, a kao naknadni rezultat uslijedit će izdavanje *Načertanija* 1844. godine autora Ilije Grašanina kao programa nacionalne politike Kneževine Srbije. U istom programu, na više mjesta

²⁴ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta 'sultanovih musafira' (1683–1875)* (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2013), 227.

²⁵ Srpski izvori navode i do 150 knezova i drugih otmjenih ljudi. Đorđević, *Srbija u ustanku*, 52.

²⁶ Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2021), 31.

²⁷ Abdullah Kutalmış Yalçın, “Balkanlar’da Sırp Milliyetçiliği” (magistarski rad, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 43.

navodi se naziv *Bošnjak*.²⁸ Osmanska Država se na početku ustanka sa simpatijama odnosila prema ustanicima jer se smatralo da je riječ o pobuni protiv odmetnutih janjičara od strane Osmanlija. Međutim, Rusija je pomno pratila ustanak i nije propustila iz vida panslavenske motive u širenju srpskog ustanka. Dakle, Rusija se nameće kao prirodni saveznik Srba zbog slavenskog i pravoslavnog elementa te se na taj način miješa u unutrašnja pitanja Osmanske Države. Za vrijeme Osmansko-ruskog rata (1806–1812) koji je počeo nedugo poslije srpskog ustanka, Rusija je pružala vojnu pomoć srpskim ustanicima. Rusija koja u ovo vrijeme kao ideološko oružje koristi ideju *panpravoslavlja*, vremenom odustaje od ove ideologije i promiče ideju *panslavizma*.²⁹ Posebno je ideja *panslavizma* bila raširena među ruskim intelektualcima u prvoj polovini 19. stoljeća. Bosanski ejalet, kao granično područje sa Smederevskim sandžakom, u razdoblju od 1804. do 1815. godine je bio dužan da organizuje vojne pohode na srpske ustanike, pa je s vremena na vrijeme prikupljana vojska upućivana na Drinu, a potom usmjeravana u više pravaca. Prema prepisci i izvještajima francuskog konzula Pierre Davida u Travniku (1807) uviđamo da Bošnjaci smatraju da imaju privilegiju boriti se jedino za svoj teritorij, budući da granica Bosanskog ejaleta čini trostruku vanjsku granicu na sjeverozapadu Osmanske Države.³⁰

Srpski ustanici, nezadovoljni odlukama Austrije i Osmanske Države, poslali su deputaciju u Petrograd, gdje su naišli na razumijevanje i

²⁸ Prema: Dragoslav Stranjaković, *Kako je postalo Grašaninovo 'Načertanije'* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1939), 25. "Ako Bošnjaci ne bi ovo primili, to bi otuda kao sigurno sledovalo raskomadanje Srba na provincijalna mala kneževstva pod osobitim vladajućim familijama koje bi se nepremjeno tuđem i stranom uplivu predale." Petar Šimunić, *'Načertanije' – Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike* (Zagreb: Globus, 1992), 106. "Na istočnog vjeroispovjedanja Bošnjake veći upliv imati, neće za Srbiju biti težak zadatak. Više predostrožnosti i vnimanija naprotiv toga, iziskuje to, da se katolički Bošnjaci zadobijedu." Bratislav Teinović, "Bosanski ejalet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka (1804–1806.)", *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 97 (2018): 101. "Francuski kapetan Roa le Mezelijer je sve stanovnike Bosne nazivao Bošnjacima."

²⁹ Yalçın, "Balkanlar'da Sırp Milliyetçiliği", 54.

³⁰ Vjekoslav Jelavić, "Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku (1807–1814)", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 16 (1904): 270.

zaštitu.³¹ Poslije pobjede ustanika na Ivankovcu, na Mišaru kod Šapca i u boju na Deligradu, Osmanska Država je bila primorana ponuditi mir. Posebno se smatra da je pobjeda na Ivankovcu 6. augusta 1805. donijela preokret u razvoju srpskog ustanka.³² Iz izvora nepoznatog autora koji potiču iz 1844. godine, navodi se da je kraj 1805. godine obilježen stalnim prodorima odreda bosanske vojske s ciljem dopremanja pomoći Šapcu kojeg su Srbi držali u opsadi.³³

Nedugo potom, bosanski odredi su 1806. godine prodrli u Mačvu i zaposjeli zapadne dijelove Smederevskog sandžaka, a bitka se odigrala na Mišaru 13. augusta 1806. gdje je mnogo Bošnjaka poginulo “jedan dio bosanske vojske je bio prisiljen povući se u Šabac a drugi dio je zbog teških gubitaka bio prisiljen preći Drinu”.³⁴

Ubrzo poslije, bosanska vojska izlazi i u februaru 1807. predaje grad Karađorđu. Prema pojedinim autorima srpske historiografije poput Mirolava Đorđevića, područja koja su okvalifikovana kao dio *srpske teritorije*, a kojima su ovladali srpski ustanici jesu teritorije između Cera, Drine i Sokola s Loznicom i Krupnjem (Jadar i Rađevina) kao dijelom Zvorničke nahije, zatim teritorije od Užičke nahije prema Višegradu i uz Lim ka jugu (Sjenička nahija), Novi Pazar i Stari Vlah (Novopazarska nahija).³⁵

Ukoliko želimo pobliže rekonstruirati sliku o represijama, korištenim metodama za izvođenje zvjerstava i nemilih događaja koji su obilježili ustanak na terenu, o tome najbolje ilustruju Kemurini zapisi koji navode da “ustaši srpski, sva sela i varošice popale, muslimanske stanovnike po-ubijaju i imanja im pojagme i popljačkaju i mnogo nemorala porađivši... Uljegavši u Loznicu i Krupanju, raju su na silu uzdigli, gdje su žene i

³¹ Stojan Novaković, *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780–1804*. (Beograd: Srpska književna zadruga, 1906), 404.

³² Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije.*, 115.

³³ *Proizvodi originalni u prozi: Ratovanje Srba sa Turcima Bošnjacima (od konca 1805. do augusta 1806)* (1843), 3.

³⁴ Ćiro Truhelka, *Bošnjaci i Prvi srpski ustanak* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1918), 8.

³⁵ Đorđević, *Oslobodilački rat srpskih ustanika*, 34.

djecu, sa sto muka umakli, a u približnim selima nalazeće se muslimane sve pubijali i poklali. Sada su Srbi sve do rijeke Drine zauzeli i puteve spriječili.”³⁶ Prema navodima srpskog historičara Stojana Novakovića, tokom devet godina srpskog ustanka, vršeno je generalno trebljenje *Turaka* iz naroda “to je trijebljenje posebno surovo i temeljno izvedeno dvomjesečnim progonima muslimanskog stanovništva Beograda, u koji su ustanici konačno ušli 8. januara 1807. godine.”³⁷

Preuzimanje gradskih uprava će se završiti ulaskom u Beograd. Prelazak Beograda i Šapca u ruke ustanika imao je odjeka i na bosanske hrišćane. Ulazak u Beograd i povezivanje s Rusijom bili su neki od razloga zbog čega je došlo do odbacivanja mira kojeg je predvodio Petar Ičko s ustaničke strane a Osmanska Država je istim ugovorom prihvatila širok stepen autonomije za Srbe u okvirima Osmanske Države. Uslijedio je nastavak borbi, a dodatnom usložavanju situacije za ustaničku stranu predstavljalo je austrijsko sprečavanje dotoka pomoći ustanicima čijem je konzulu 1807. godine osmanska vlast uručila priznanje.³⁸ Austrijsko držanje po strani, nepružanje pomoći i nastojanja da se ista spriječi, govori da je Austrija imala svoje aspiracije i planove prema najzapadnijim pokrajinama Osmanske Države. Tokom iste godine vršeni su upadi srpskih ustanika kod Zvornika koji su okončani velikim gubicima srpske strane kada je zaplijenjeno i dosta poziva koji su bili namijenjeni pravoslavnim sveštenicima da zovu pravoslavni narod u Bosni na ustanak i daju podršku ustaničkoj vojsci. Potom su bosanske vlasti uhapsile veći broj pravoslavnih sveštenika i uglednih ljudi u Sarajevu, Banjaluci, Travniku, Gradačcu, Jajcu i Tuzli.³⁹

Tokom 1809. godine Karađorđe ponovo inicira borbe protiv osmanskih vlasti, a glavni cilj je bio da se srpske jedinice spoje preko Sjenice

³⁶ Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem*, 13-14.

³⁷ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Preporod, 1997), 330.

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), İstanbul, Maliyeden Müdevver (dalje: MAD.d), Fon: A. (DVSNMH.d), Gömlek No. 5, Dosya No. 10.

³⁹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 369.

sa crnogorskim područjem. Međutim, njegove trupe su poražene u boju na Čegru iste godine što je Osmanlijama omogućilo put ka Beogradu. U dokumentu iz 1812. godine kojeg je poslao Karađorđe dok se nalazio u Topoli, stoji da je spreman za mir, te navodi da su događaji u Sjenici i Novom Pazaru počeli tako što su *muslimani* ubili zapovjednike srpskih četa u stražarnicama (karakol).⁴⁰ Istovremeno, o pripremama napada i iz pravca Bosne, saznajemo iz pisma velikom veziru kojeg je uputio bosanski namjesnik Ibrahim-paša 1812. godine, a odnosilo se na slanje 5.000 vojnika, vojne opreme i velike količine žita.⁴¹ Ofanziva osmanske vojske krajem ljeta 1813. završena je potpunim pokoravanjem cijele ustaničke teritorije.⁴²

Presudne borbe su se odvijale kod Loznice, Lješnice, Zasavice i Šapca. Odredi bosanske vojske pod vodstvom Ali-paše Derendelija, osmanskog namjesnika u Bosni, u septembru 1813. godine ulaze u Beograd i sastaju se s osmanskim vojskovođom Huršid Ahmed-pašom, koji je nešto kasnije došao iz pravca Niša. Pored funkcije velikog vezira, 1813. godine je imenovan i za vezira Bosne odakle komanduje protiv Miloša Obrenovića za vrijeme Drugog srpskog ustanka. Povlačenje dijela srpskog naroda iz Smederevskog sandžaka preko Save i Dunava u Austriju odigralo se u jesen 1813. godine kada se prema procjenama iselilo nekoliko hiljada ljudi. Zasigurno je prelazak Karađorđa u Zemun i pad Beograda pod sultanovu vlast dodatno doprinio gušenju ustanka.⁴³ Poslije odlaska Karađorđa iz Srbije 1813. godine, Osmanska Država u administrativnom smislu uređuje Smederevski sandžak kako je bilo i prije Srpskog ustanka. Jadar,

⁴⁰ BOA, MAD.d, Fon: A. (AMD., Gömlek No. 78, Dosya No. 59).

⁴¹ BOA, MAD.d, Fon: HAT, Gömlek No. 44669, Dosya No. 1109.

⁴² Vladimir Stojančević, *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838*. (Beograd: Naučno pero, 1957), 13.

⁴³ "Osmanlije zaista nisu imali razloga da se tuže na držanje Austrije, jer su austrijske pogranične oblasti pružale izdašnu pomoć osmanskoj vojsci pri ugušivanju srpskog ustanka. Bosanska vojska je skoro svu opskrbu u hrani nabavila na austrijskom području, a osim toga je početkom jula na molbu Ali paše baron Sigental poslao Turcima 1000 topovskih kugala." Aleksa Ivić, *Između Prvog i Drugog srpskog ustanka (od septembra 1813. do aprila 1815. godine)* (Zagreb: Kr. zemaljske tiskare, 1917), 38.

Rađevina, Poreč, Ključ i Krajina, Kruševac, Paraćin, Zaječar, Gurgusovac, Aleksinac ušli su opet u sastav Bosanskog i Rumelijskog ejaleta. Preostale ustaničke vođe bili su se predali osmanskim vlastima, kada im je sultan obznanio da im je pobuna oprostena. Među prvim je bio i Miloš Obrenović koji je u blizini takovske crkve položio oružje ispred sultanovog izaslanika.⁴⁴

Rusija, zbog očekivanog Napoleonovog napada nije bila u mogućnosti da se više angažuje na Balkanu, stoga 1812. godine sklapa sporazum s Osmanskom Državom u kojem je, uz teritorijalna razgraničenja, bilo govora i o položaju Smederevskog sandžaka.⁴⁵ Preciznije, riječ je o miru sklopljenom u Bukureštu u proljeće 1812. godine prema kojem se osmanska vlada obavezala da će Srbima u Smederevskom sandžaku osigurati iste povlastice kakve su imali i stanovnici Jonskog arhipelaga. Srpski ustanici su se našli u velikim dilemama i nastavljaju s dejstvovanjem do 1813. godine kada se srpski front počinje raspadati. Istovremeno, Karađorđe je svojom pretjeranom unitarnom politikom okrenuo protiv sebe veliki broj uglednika koji su rado dočekali povratak Osmanlija (oktobra 1813). Bijegom Karađorđa u Ugarsku, jedan od njegovih lokalnih suparnika Miloš Obrenović biva priznat za kneza. Iako pristalica pregovora s Osmanlijama, bio je uvučen u novi ustanak (aprila 1815).⁴⁶ Budući da nije došlo do izvršavanja obaveza iz Bukureškog sporazuma, u proljeće 1815. godine u Takovu, Valjevskoj nahiji, izbija Drugi srpski ustanak na čelu s knezom Milošem Obrenovićem. Pod raznim izgovorima, Miloš je često obilazio sela i varoši u unutrašnjosti Smederevskog sandžaka i postepeno sijao bunu.⁴⁷ Glavne bitke između srpske i osmanske vojske vođene su na Rudniku, Ljubiću, Čačku, Dragačevu, Paležu, Obrenovcu, Valjevu, Kragujevcu, Taborištu, Karanovcu i Kraljevu. S aspekta bosanskih odreda vojske, presudna bitka se odigrala u Mačvi u boju na Dublju.

⁴⁴ Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije.*, 162.

⁴⁵ Darko Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe* (Zagreb: Alinea, 2005), 67.

⁴⁶ Rober Mantran, *Istorija Osmanskog carstva* (Beograd: Clio, 2002), 533.

⁴⁷ Rašid beja *istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, preveo D. S. Čohadžić (Beograd: Ariadna, 2010), 26.

Prema Protiću koji koristi termin *Turci Bošnjaci* “od 1300 koliko ih je bilo s početka na Dublju, palo je u ruke Srbima živih svega 80. Sve ostalo, sem nekolicine koji su imali dobre konje i s njima preplivali preko Drine, podleglo je srpskom nožu”.⁴⁸ Porazivši odrede koji su direktno pristigli iz Bosne, Miloš je učinio kraj dejstvima u ovom dijelu Smederevskog sandžaka u Drugom srpskom ustanku. Istovremeno, Miloš vodi takvu vrstu politike kao da Srbi nisu ustali protiv sultana i Osmanske Države, već samo protiv *zlih Osmanlija*. Kako bi uvjerio bivšeg bosanskog vezira Ali-pašu koji je pao u zarobljeništvo da je to zaista tako, Miloš se ponio prijateljski, odavajući mu počast koja mu je kao paši pripadala. Pričao mu je o Sulejman-pašinoj tiraniji kao beogradskom veziru i uvjeravao ga da su Srbi sultanu pokorni i da i dalje žele biti njegova raja, ali da se Sulejmanova zvjerstva ne mogu dalje podnositi. Maglajski zapovjednik Ibrahim-paša, koji je također pao u ropstvo nakon bitke na Dublju 16. jula 1815. godine, savjetovao je Miloša da se ne upušta u sporazume sa susjednim vladarima, nego da se drži vojskovođe Huršid-paše koji će svojim uticajem riješiti srpsko pitanje. Na to je Miloš zamolio Ibrahim-pašu da posreduje kod Huršida oko izmirenja Srba s Osmanlijama. Kada je Ibrahim pristao, “obdari ga Miloš bogato pa ga dade dopratiti do Drine i predati kod Branjeva veziru bosanskom”.⁴⁹ Iz sultanovih uputa što ih je davao vezirima, a koje je poslao u Smederevski sandžak sa svojom vojskom, vidimo da ih ne šalje da pokore i porobe Smederevski sandžak, već da ih umiri, te da kazni vođe ustanike. Pošto je postojala mogućnost ruske intervencije na osnovu Bukureškog ugovora, osmanska vlast je započela pregovore sa Srbima. Ključnu ulogu je odigrala Rusija insistirajući na odredbama Bukureškog ugovora koje se odnose na zabranu nasilnih mjera. Ruskim pritiskom je došlo do pregovora Marašli Ali-paše i Huršid-paše s Milošem Obrenovićem i njihovog zaključivanja usmenog dogovora. Milošu se učinilo značajnim da oba vezira traže da se vide i

⁴⁸ K. S. Protić, *Ratni događaji iz Drugog srpskog ustanka 1815. pod vojvodom Milošem Obrenovićem* (Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1891), 82.

⁴⁹ Aleksa Ivić, *Austrija prema ustanku Srba (od marta do decembra 1815.)* (Zagreb: Kr. zem. tiskare, 1917), 34.

obave razgovore s njime. On je smatrao da oni žure ko će od njih prvi da se pohvali sultanu da je umirio Smederevski sandžak. Naposljetku “02. decembra 1815. u Beograd su prispjela dva fermana. Prvi imenuje Marašliju beogradskim veziirom a drugim fermandom sultan priznaje srpsku upravu u Smederevskom sandžaku.”⁵⁰ Dobivši vjetar u leđa, sprovođenje i daljnji rad na realizaciji ciljeva ustanka formulisanih 1804. godine je postavljeno kao sljedeća etapa.⁵¹ Da osmanska strana prihvati pregovore sa srpskim ustanicima utjecala je i situacija na ruskom frontu na kojem je Napoleon doživio poraz. Kako je prema Bukureškom ugovoru postojala mogućnost direktne ruske intervencije, Osmanska Država se opredijelila za pregovore sa Srbima što je u konačnici Srbima donijelo status samostalne kneževine. Koliko je Srbima značajan oslonac bila Rusija *kao utopljeniku što se za slamku hvata*, svjedoče pisma koja su slana ruskom caru.⁵² Knez Miloš, kao izrazito mudar i lukav vođa, bio je svjestan da je osmanska vojska nadmoćna i da dugo ratovanje ne ide u prilog Srbima. U periodu koji je uslijedio od 1815. do 1830, politički kurs će biti usmjeren na borbu za veću neovisnost o Osmanskoj Državi i nasljedno vladarsko pravo. U toj borbi Miloš postaje apsolutistički vladar te uspostavlja monopol na trgovinu od koje se sam obogatio. Koliko se populacije doselilo u Kneževinu Srbiju 1820-ih i 1830-ih, nemoguće je tačno utvrditi. Prema podacima do kojih je došao Vladimir Stojančević, a oslanjajući se na harače i poreske popise, za period 1815–1832, broj doseljenika je iznosio nekoliko desetina hiljada duša. Taj se broj znatno povećao poslije 1830, odnosno 1833. godine.⁵³ Otpočinje proces u kojem se iza 1815,

⁵⁰ Isto, 53.

⁵¹ Vladimir Stojančević, *Iz istorije prošlosti Istočne Srbije 1804–1833*. (Zaječar: Timočka krajina, 1983), 181.

⁵² “Napišu novu molbu i potpišu se na nju glavni Srbi 21. 4. 1814, koji su ostali pod Turcima i glavni emigranti srpski u Sremu. Molba njihova, upravljena caru Aleksandru, opisuje bedu i nevolju narodnu i poziva cara, da ih izbavi od Turaka, neka se od Srbije načini pokrajina kao Vlaška, koja će plaćati danak, ali da Turci izađu iz zemlje.” Ivić, *Između Prvog i Drugog srpskog ustanka*, 79.

⁵³ Vladimir Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815–1839)* (Beograd: Udruženje novinara Srbije, 1986), 40.

u varoši Kneževine Srbije, naseljava stanovništvo naprije iz drugih krajeva Osmanske Države. Po dobijanju Hatišerifa 1830. i 1833. godine isti proces počinje i iz Vojvodine, dakle, u varoši se sve više doseljavaju srpski seljaci koji se postepeno počinju baviti gradskom privredom. Nakon Rusko-osmanskog rata 1828–1829, Rusija je dobila pravo zaštite nad Srbijom te je nametnula osmanskoj vladi da Kneževini Srbiji odmah vrati šest nahija koje su navodno oduzete 1813. godine.⁵⁴ Glavni kamen spoticanja u odnosima Bosanskog ejaleta i srpskih vlasti u Smederevskom sandžaku, a potom Kneževine Srbije, između ostalog, jeste upravo šest nahija čija teritorija nije bila tačno precizirana. Poseban problem je predstavljao i put za Rumeliju koji je prolazio preko naselja Gornji i Donji Soko te dijelovi nahija Stari Vlah, Sjenica i Novi Pazar na kojima je srpska strana insistirala. Dodatni uteg za Bosanski ejalet je bio Hatišerif za Kneževinu Srbiju koji je potpisan je 11. oktobra 1829. Tim aktom sultan je svečano obećao da će izvršiti odredbe Bukureškog mira.⁵⁵

Pored toga, Carigradska patrijaršija je Srbima dala crkvenu autonomiju što je značilo samostalno biranje mitropolita i episkopa. U kontekstu konferencije održane od 13. do 25. maja 1833. u Istanbulu,⁵⁶ postoje oprečna mišljenja koja se odnose na pristanak Osmanske Države u vezi s granicama između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije, budući da su postojale dvije odvojene komisije koje su bile protiv davanja teritorija šest nahija. Kao posljedica konferencije, uslijedilo je pojačano doseljavanje hrišćanskog stanovništva. Poslije 1833. godine, Osmanlije bivaju protjerani iz gradova, varoši i palanki (osim Beograda), isto onako kao što poslije 1815. godine nisu smjeli da se naseljavaju ni po srpskim selima.⁵⁷

⁵⁴ Grgur Jakšić i Dragoslav Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine* (Beograd: Geca Kon, 1937), 37-38.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Leopold Ranke, *Srbija i Turska u devetnaestom veku* (Beograd: Parna štamparija Dim. Dimitrijevića, 1892), 229.

⁵⁷ Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 67.

Tako, ilustracije radi, “Beograd 1834. ima blizu 10 000 Srba koji sačinjavaju 2/3 cjelokupnog gradskog stanovništva”.⁵⁸ O tome da Beograd kao varoš počinje da gubi orijentalno islamsku fizionomiju kazuju podaci do kojih je došla Divna Đurić-Zamolo, naime “godine 1836. srpske vlasti su zvanično popisale džamije u Beogradu. U spisku se nalazi 15 džamija, dok se u izvještaju čiji je spisak sastavni dio pominje i šesnaesta, Batal džamija.”⁵⁹ To potvrđuje i izveštaj Ispravničestva Okružja beogradskog koji je podnijet knezu Milošu Obrenoviću uz pomoć kadije beogradskog u kojem se poimenično navodi 16 džamija. Međutim, uzevši u obzir podatke Joakima Vujića za 1826. godinu u kojima piše da se u gradu i varoši beogradskoj nalazi do 30 džamija, postavlja se pitanje da li su sve ostale džamije zaista bile u tako lošem stanju ili je pak došlo do namjerne devastacije ili prepravki u objekte druge namjene. Pri tome, ne može se iz vida ispustiti da je muslimansko stanovništvo poistovjećivano s osmanlijskim državnim strukturama ili je smatrano nasljednikom Osmanlija.⁶⁰ Dakle, davanjem Hatišerifa iz 1830. i 1833. godine jasno je da je Osmanska Država učinila značajne ustupke srpskoj kneževini. Na taj način je pokušala održati kakvu takvu vlast u tom području. Pored toga, zbog velikih problema koje je Osmanska Država u to vrijeme imala u Egiptu, svaki radikalni potez bi vodio sučeljavanju s Rusijom. Istovremeno, veliki broj ruskih intelektualaca, među kojima i ruski historičar Mikhail Petrovich Pogodin (na ruskom: Михаил Петрович Погодин 1800–1875) 1830. godine je branio tezu o potrebi formiranja federacije koja će osigurati jedinstvo svih slavenskih naroda pod ruskim liderstvom.⁶¹

⁵⁸ “Doseljavanja u Srbiju dovodila su do političkih sukoba kneza Miloša sa skoro svim susjedima. Kneževi Vlaške i Moldavije i paša od Rumelije žalili su se Porti zbog mnogog odseljavanja naroda u Srbiju, i ona je pozivala Kneza Miloša da se pridržava ugovora, kojim mu je zabranjeno da u Srbiji prima porodice koje bi se doselile bez odobrenja svojih vlasti.” Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 67-68.

⁵⁹ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867.: arhitektonsko-urbanistička studija* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), 66.

⁶⁰ Karčić, *Muslimani Balkana*, 17.

⁶¹ Hayriye Yalçın, “Sırp Çete Hareketleri ve Osmanlı Devleti (1804-1878)” (magistarski rad,

Priznanje nasljednog kneževskog prava i pripajanje šest nahija Bosanskog ejaleta te pravo na izgradnju autonomnog narodnog života, u spoljnoj i unutašnjoj politici su bili završni rezultati djelovanja kneza Miloša Obrenovića. Srpski predstavnici su, zapravo, tražili ukupno jedanaest kadiluka, od čega dva iz Bosanskog ejaleta, međutim, od tog ukupnog broja kadiluka, Srbi su dva ili tri kadiluka prikazivali kao jedan kadiluk te su ih na taj način, u konačnici, prikazali kao šest kadiluka, a ne jedanaest.⁶² U jednom od Hatišerifa kojeg donosi i Muvekkit piše sljedeće: “Srpski narod koji se nalazi pod vlašću moga Carstva, budući da je uvijek pokazivao svoju iskrenu privrženost i ispravnost prema mome Carstvu, kao nagradu za to, a u skladu sa mojom carskom milošću, 1830./1831. daje se potpuna unutrašnja autonomija i sve nahije koje su ranije oduzete, treba im vratiti i njihove poreze treba odrediti u globalu u roku od godine dana, kada svi muslimani ise le osim mustahfiza, oni će preuzeti njihova imanja. To su povlastice, koje su im po carskoj milosti date.”⁶³ Iz navedenog se jasno očituju različita gledišta između centralnih osmanskih i lokalnih vlasti Bosanskog ejaleta budući da izdvajanje šest nahija koje su se našle pod srpskom kontrolom za vrijeme Prvog ustanka, a koje su, između ostalog, bile jedne od najvećih sporova i predstavljale kamen spoticanja između srpskih ustanika i Bosanskog ejaleta, sada padaju u drugi plan, jer one u suštini i dalje ostaju u sastavu Osmanske Države. Treba napomenuti da “organizovanje granice pod knezom Milošem u Istočnoj Srbiji nije imalo onaj neposredni i vojni značaj kao što je to bilo, naročito, slučaj na Drini i prema Bosni”.⁶⁴ Dakle, Hatišerifom je Srbima potvrđeno pravo na šest nahija iako su stoljećima bile u sastavu Zvorničkog i Bosanskog sandžaka, a administrativna linija između Kneževine Srbije u čijim gradovima su ostale osmanske vojne snage i ostatak Osmanske Države poslije razgraničenja 1833–1834. godine, odmah je dobila karakter vojno

T. C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bölümü, 2010), 51.

⁶² Isto.

⁶³ Salih Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne* (Sarajevo: El-Kalem, 1999), 953.

⁶⁴ Stojančević, *Knez Miloš i Istočna Srbija*, 227.

stražarskog kordona koji je, postojećim administrativno-polijskim propisima i vojnim postrojenjima, vidno dijelila Kneževinu Srbiju od ostalog dijela Osmanske Države.⁶⁵

Pored Hatišerifa od 1830. godine, ne smije se zanemariti i odredba Akermanske konvencije (1826) prema kojoj: “Osmanlije koji su živjeli u selima i palankama (varošicama) imali su da prodadu svoja dobra i da se iseles iz zemlje, a Osmanlije koji su stanovali u varošima pored gradova, imali su, također, da prodaju svoja dobra i da se ili nasele u gradovima, kao njihova vojna posada, ili da se iseles iz zemlje.”⁶⁶ Muslimani, uglavnom bosanskog porijekla, koji su živjeli na prostorima Smederevskog sandžaka, u velikoj mjeri se kreću ka granicama Bosanskog ejaleta u kojem pronalaze novi dom. Za iseljavanje Osmanlija, u prvom redu domaćeg muslimanskog stanovništva, dat je rok od četiri godine. Pri tome se nije vodilo računa da “svi migracioni pokreti nose sa sobom jednu osobnu dramu svakog čovjeka koji odlazi iz svog kraja, a velikim dijelom i onih koji ostaju, naročito porodica.”⁶⁷ Uvidjevši da se Osmanlije, preciznije muslimansko stanovništvo, neće lahko iseliti i da nahije neće moći vratiti bez borbe prije nego se stanovništvo iseli, Miloš je naredio delegatima u Istanbulu da zamole ruskog poslanika da se ozbiljno zauzme za njih. Želio je da što prije iseli muslimansko stanovništvo iz Smederevskog sandžaka. Naročito je insistirao da se “razvale sva sela duž rijeke Drine čije stanovništvo neće da se iseli u Bosnu, te da se ne dozvoli povratak stanovnicima, protjeranim iz stih sela, niti da sakupe ljetinu.”⁶⁸

Pored toga, sprovodeći politiku bakšiša, privukao je na svoju stranu osmanskog komesara i beogradskog vezira te naredio deputatima u

⁶⁵ Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 163.

⁶⁶ “Odluka ruskog cara o beogradskim Osmanlijama stigla je u Istanbul početkom septembra (1833). Politika očuvanja Osmanske države, koju je car bio usvojio, nalagala mu je da osmanskoj vladi ne nametne ni jedan uslov koji bio škodio ugledu sultanovu.” Jakšić i Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine*, 49.

⁶⁷ Rudi Stojak, “Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990), 301.

⁶⁸ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 282.

Istanbulu da pridobiju sve ljude od uticaja. Naime, da bi dobio Beograd, naredio je svojim izaslanicima da potkupe osmanske vlasti na način da im daju nešto od nahija te podijele članovima vlade još *pola miliona groša* i "da sultanu isplate što je ranije obećano i da obećaju još 200.000 groša i više".⁶⁹ Pored pokazanog lukavstva i spremnosti za podmićivanjem, "Miloš je 9. jula 1835. pošao iz Požarevca za Istanbul."⁷⁰ Svojim odlaskom želio je da pokaže sultanu kako svoju, tako i narodnu pokornost, da popravi ugled kod Osmanlija, ali i obaveže ih na poštovanje povlastica datih Srbima raznim hatišerifima. Prema kazivanju Dragoslava Stranjakovića, Miloš je bio primljen svečano kod sultana i visokih državnih činovnika te je uspio izvojevati da porez ostane koliki je bio i ranije. Zbog svojih veza s Engleskom izazvao je Rusiju i Austriju protiv sebe, s tim da ni Osmanska Država nije bila zadovoljna njegovim načinom uprave iako su srpske vlasti bile nadležne za srpsko, a osmanske vlasti za muslimansko stanovništvo. Milošu, kojem knjiga nije bila bliska i čija je vladavina ostala poznata po ekonomskom iskorištavanju Srba, nije ostalo ništa drugo nego da se 1839. godine odrekne vlasti u korist svog starijeg sina Milana. Zbog smrti sina, vlast je preuzeo mlađi Milošev sin Mihailo. Prema jednom dijelu srpske historiografije poput Radoša Ljušića, održavanje Osmanske Države u stanju kakvom se zatekla krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, predstavljalo je osnovu ruske politike na istoku koja se nije mogla uskladiti sa težnjom Kneževine Srbije za što većim osamostaljivanjem od Osmanske Države. Suština ruske politike prema Kneževini Srbiji u ovom periodu sastojala se u osiguranju nesmetanog uživanja povlastica koje je stekla hatišerifima. Svaki pokušaj daljeg osamostaljivanja od Osmanske Države nije imao podršku u ruskoj politici koja je pomno pratila djelovanje Osmanske Države po pitanju kršenja ili ograničavanja već stečenih prava Srba.⁷¹

⁶⁹ Jakšić i Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine*, 41.

⁷⁰ Dragoslav Stranjaković, *Srbija od 1834. do 1858. godine* (Beograd: Štamparija Drag. Grgorića, 1937), 13.

⁷¹ Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986), 344.

Pogled na opće prilike u Bosanskom ejaletu krajem 18. i početkom 19. stoljeća

Geostrateški položaj Bosanskog ejaleta je bio specifičan zbog toga što je s triju stranama bio omeđen granicama Austrije i Mletačke Republike, odnosno Napoleonovih ilirskih provincija. Pitanje Dalmacije nakon pada Mletačke Republike 1797. i epizoda kratke francuske vladavine od 1805. do 1813. godine, dodatno je usložila situaciju na prostorima Bosanskog ejaleta. To je posebno izazivalo brigu u bosanskim krajiškim kapetanijama. Zbog srpskog ustanka od početka 1804. godine, u krajišta su pretvorena i istočna i jugoistočna područja Bosanskog ejaleta. Iako se ratna zbivanja i njegove posljedice u i oko Smederevskog sandžaka u najvećoj mjeri odražavaju na Bosanski ejalet u periodu od 1804. do 1815. kao i izdavanje Hatišerifa 1830-ih, u Bosanskom ejaletu se s posebnom pažnjom prate i reforme u okviru cijele Osmanske Države na razmeđu 18. i 19. stoljeća te njihove refleksije na različite strukture društva. Svištovskim mirom od 3. augusta 1791. godine postignut je sporazum o zaključivanju mira između Osmanske Države i Austrije. Smanjena je teritorija Bosanskog ejaleta budući da je “Osmanska Država izgubila Cetin, Lapac, Srb i pojas zemljišta ispod Plješevice i Plitvičkih jezera”.⁷² Prema Ljetopisu sutješkog manastira, osmanske vlasti, kivne zbog teritorijalnih gubitaka, gledali su tada u bosanskim fratrima, ne samo inovjerne vjerske službenike nego i neprijateljski element.⁷³ Po sklapanju mira “iselilo se 818 pravoslavnih porodica iz Osmanskog carstva jer nisu smjele da se zadrže u Osmanskom carstvu protiv kojeg su se borile. Sa njima se iselilo i sveštenstvo.”⁷⁴ U fermanu od 21. oktobra 1792. se navodi: “Opraštaju se prijestupi Srbima i Crnogorcima koji se nalaze u Bosni i oko nje. Svako će držati i obrađivati zemlju i ostalu

⁷² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Naučno društvo NRBiH, 1959), 93.

⁷³ Fra Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 7.

⁷⁴ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, 230.

imovinu koju je i ranije imao i niko ih u tome ne smije ometati.”⁷⁵ Da su bosanski krajišnici branili svoja ognjišta i da nisu bili *zaslijepljeni barbari* kako su ih opisivale francuske vojne vlasti, potvrđuju njihove operacije u Kordunskom ratu u proljeće 1809. kada su zauzeli teritorije na koje su polagali pravo, a pri tome su zaustavili svoje čete, iako su ih Francuzi nagovarali da nastave dalje prodirati. Naime, “njihove potrebe zadovoljavale su se *malim ratom* jer nisu imali iluzija o mogućnostima *velikog rata* Osmanske države s Hasburškom monarhijom.”⁷⁶ Misleći na bosanske muslimane, fra Grga Martić bilježi da su ti “ljudi uvijek siloviti i otporni bili naredbama dvora. Poradi toga, pošiljali su im iz Istanbula najstrožije vezire da red drže.”⁷⁷

Prema podacima koje donosi McCarthy, broj muslimanskog stanovništva u Bosni 1800-ih iznosi oko 800.000, dok u izvještaju francuskog konzula od 1809. navodi se da u Bosanskom ejaletu živi oko 600.000 muslimana, 120.000 katolika i 500.000 pripadnika pravoslavne crkve.⁷⁸

Od kraja 18. i početka 19. stoljeća, kako bi sačuvali svoje pozicije, ajani su uz janjičare postali glavna prepreka obnovi autoriteta centralne vlasti i provođenju zadatih reformi u Osmanskoj Državi. Do 18. stoljeća u lokalnu elitu u nekoliko većih gradova, a posebno u Sarajevu, počeli su ulaziti i janjičari.⁷⁹ Povećanjem broja janjičara koji su vremenom sve manje učestvovali u ratovima, nastali su neredi i česte bune. Kada su u pitanju kapetani, postajali su sve uticajniji, ne samo na polju odbrane nego i u rješavanju njenih unutrašnjih pitanja.⁸⁰ Svjesni svojih pozicija i spahije su pružale otpor reformama osmanske uprave. Uzimajući u

⁷⁵ Hadžihusenović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 715.

⁷⁶ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska* (Zagreb: Školska knjiga, 1988), 9.

⁷⁷ Fra Grga Martić, *Zapamćenja (1829–1878)* (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1906), 3.

⁷⁸ Fatma Sel Turhan, *Eski düzen adma: Osmanlı Bosnasında İsyân 1826–1836* (Istanbul: Küre yayınları, 2013), 48.

⁷⁹ Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr., *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija* (Sarajevo: Institut za historiju, 2011), 55.

⁸⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u BiH* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 11.

obzir isturenost granica Bosanskog ejaleta kao krajišta “Bošnjaci su kao *bedem islama* s prijezirom gledali na osmanske namjesnike koji su svojim naprasnim nespretnim načinom izazivali bosanske prvake”.⁸¹

Istovremeno, ni ulema kao važan stub u osmanskome društvu u 19. stoljeću ne predstavlja jedinstvenu cijelinu. Odnos uleme Osmanske Države prema reformama iz 19. stoljeća, pa samim time i uleme u Bosanskom ejaletu, zavisio je od vrste reforme koja je proglašena, trenutnog odnosa unutrašnjih snaga u državi i vanjskopolitičkih faktora. U Firakijinom Zborniku (medžmua), u kome su zabilježeni događaji od 1806. do 1813, nalazi se i “prepis pisma što ga je prijatelj prijatelju poslao da ga obavijesti o stupanju na prijestolje novog sultana u Carigradu. Pismo je potpisao Hadžidžaferović Salih Bošnjak, a u njemu, se nizam-i džedid (novi poredak) naziva nizam-i jezid odnosno Jezidov/izdajnički poredak, čime se reforme sultana Selim III poistovjećuju s poretkom omraženog umevijskog vladara Jezida (680–683) odgovornog za smrt hazreti Husejna.”⁸² U tom pismu pobuna janjičara se opisuje kao šerijatski akt protiv novotarija. Vidljivo je da su pismo i prepisivač, bili simpatizeri janjičara, a time i protivnici reformi. Opća crta je da su “u reformama vidjeli opasnost po islamsku vjeru, a plemići još i potpuno uništenje svojih prava i povlastica.”⁸³

O općem stanju i turbulencijama kroz koje je prolazilo društvo Bosanskog ejaleta nakon Svištovskog mira do Drugog srpskog ustanka, posebno u svakodnevnom životu, možemo pratiti i iz različitih ljetopisa. Za period od 1791. do 1803. godine Mula Mustafa Bašeskija bilježi da su sve namirnice skupe poput kukurznog brašna od 4 pare i pšeničnog od 5 para, te piše i o fermanu kojim se naređuje da se na svaku ovcu i kozu naplaćuje po jedna para, zvana čibuk, na šta su Bošnjaci odgovorili da

⁸¹ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade (1739–1878)* (Sarajevo: Naknada J. studnička i drugi, 1910), 20.

⁸² Fikret Karčić, “Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u 19. vijeku”, *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, knj. 17–18 (1996): 223.

⁸³ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela, knj. IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću i 19. stoljeću* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 28.

neće davati ovaj porez. Za 1796. godinu se navodi pojava kuge koja će biti zabilježena i u narednom periodu koju “narod prozva mubarečija”.⁸⁴ Spominju se i slučajevi umrle djece. Usljed promjene mjera, poskupila je pšenica pa je život za sirotinju sasvim težak i to zbog skupoće životnih namirnica. Međutim, susrećemo podatke i o živosti čaršije, obnovi pokrova džamija, pokvarenih česmi i slično.⁸⁵

Uprkos krizi u Osmanskoj Državi, na kraju vladavine Selima III, vođeci sloj je još uvijek živio raskošno. Naprimjer, u Bosanskoj krajini “na svadbi (sa trećom ženom) bihačkog kapetana Rustem-bega bilo je 985 zvanica”.⁸⁶

Važno svjedočanstvo o svakodnevnom životu i problemima jesu i sidžili u kojima se također “jasno vide ekonomske krize koje su zadesile Osmansku državu, kao i utjecaj istih na cijene stvari i namirnica”.⁸⁷ Primjetan je izvoz usoljenog suhog mesa, dok “Bosna uvozi s primorja kolonijalnu robu (pirinač, so, kafu, šećer, začine), bečko platno, tekstilne izrađevine, staklariju, papir i građevinske proizvode”.⁸⁸ Proizvodi kožarskih zanatlija Visokog bili su nadaleko čuveni i cijenjani.⁸⁹ O tome da će se uzimati porez od deset para za slane i neslane kože sadrži naredba iz

⁸⁴ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)* (Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1935), 75.

⁸⁵ Mehmed Mujezinović, *Mula Mustafa Ševki Bašeskija – Ljetopis (1746–1804)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 371-425.

⁸⁶ Bogumil Hrabak, *Bosna i Hercegovina u doba Prvog srpskog ustanka* (Banja Luka: Istorijski institut, 2004), 139.

⁸⁷ Tufan Gündüz, *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641–1883)* (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona – Društvo arhivskih zaposlenika, 2008), 14.

⁸⁸ “Od žitarica glavni usijevi su bili pšenica, ječam i kukuruz. Od povrća su se naročito gajili kupus, grah i luk. Od voća omiljena je bila šljiva, jabuka, kruška i trešnja. U mnogobrojnim šumama bilo je divljači na pretek. Krupne bijele ovce davale su vunu. U rijekama i jezerima lovljena je raznovrsna riba. Bosna je obilovala raznim rudama izuzev kalaja. Gvožđe je rađeno oko Vareša, Kreševa, Fojnice i u Starom majdanu. Tkačka radinost je bila veoma razvijena.” Hrabak, *Bosna i Hercegovina u doba Prvog srpskog ustanka*, 9-11.

⁸⁹ “Majstori kožarskog zanata iz Visokog pripremali su kozje kože za bubnjeve vojnog orkestra bosanskog namjesnika. Zanatstvo u Visokom, kao i u drugim gradovima Osmanskog carstva, bilo je organizirano u esnafa.” Hatidža – Čar Drnda, «Sidžil visočkog kadi-luka (1755–1810) kao istorijski izvor», *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38 (1989): 260.

28. aprila 1806. godine kojom se regulišu uslovi obavljanja obučarskog zanata u kasabama i selima Bosanskog sandžaka.⁹⁰

Iz bujruldiije bosanskog vezira Mehmed-paše od 27. januara 1801, doznajemo da razni trgovci i dželepčije kupuju krave, volove, ovce, koze, raznu hranu i slično, i to izvoze i prodaju u neprijateljsku zemlju (dar'al-harb), a što šteti državi i narodu jer izaziva nestašice i dovodi do poskupljenja. Stoga se pozivaju navedeni funkcioneri da se ova kupoprodaja odmah spriječi i prekršitelji pozovu na odgovornost i kazne.⁹¹

Pored toga, prodaja osmanskog novca iznad propisane cijene dovodila je do poskupljenja hrane i drugih stvari. Uz to, iz iste bujruldiije uviđamo da se na taj način kvari red i poredak u državi te otežava putovanje i ruši ugled države na strani. Iako su izdata potrebna uputstva da se to spriječi i suzbije, u nekim mjestima cijene su još rasle. "Razni špekulanti i prevaranti otkupili su zlatni novac naročito u Rumeliji. Sve dok se ti nedozvoljeni postupci ne dokinu i krivci ne kazne, narod, vjera i država trpe štetu."⁹²

Iz fermana koji je upućen 1803. godine po istoj osnovi, saznajemo da su se ponovo pojavile nedopuštene promjene u vrijednosti novca koje dovode do poremećaja i pometnje među svijetom i štetno se odražavaju po interese države. Ponovo se naglašava poskupljenje životnih namirnica što vodi osiromašenju naroda. Iz fermana se uviđa da je poskupljenje najviše izraženo u Bosni i da se time najviše koriste zelenaši. Navodi se da se novac uzima u prijestolnici u većim količinama i prebacuje u unutrašnjost, i Bosnu, i troši po znatno višoj vrijednosti.⁹³ Kao i u većini fermana sličnog sadržaja, isti se završava naredbom da je neophodno poduzeti mjere i odmah kazniti i kupca i prodavača koji se ne pridržavaju

⁹⁰ Yusuf Sarinay, *Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima* (Istanbul: Vlada Republike Turske, Generalna direkcija državnih arhiva, 2009), 205.

⁹¹ Orijentalni institut (dalje: OI), Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: ANUBiH), Sidžil 41. Sarajevskog kadije Mehalidži Hasan Es'ad efendije za 1801. i 1802. godinu, 4.

⁹² OI, ANUBiH, Sidžil broj 41. Sarajevskog kadije Mehalidži Hasan Es'ad efendije za 1801. i 1802. godinu, 10.

⁹³ OI, ANUBiH, Sidžil 43, 1803–1805. godina, 7.

propisanih cijena. Pored službenog određivanja namirnica od 21. augusta 1802, “strogo je naređeno da se so dobavlja iz Dubrovnika i da se svakome prodaje 1 oka po 6 para. Ono što dolazi izvana: maslo, sir, med, pirinč, unutrica sloj, neka se iznese u carinarnicu i čaršiju, a neka te namirnice ne kupuju i ne prodaju pripadnici bakala. Neka to prodaju vlasnici koji su to i donijeli.”⁹⁴

Nedugo potom, a shodno fermanu od 27. novembra 1802. koji je upućen bosanskom valiji Ebu Bekir-paši, saznajemo da se na graničnim pojasima, u tvrđavama i palankama pojavljivalju trvenja i neprijateljstva između kapetana, zabita i naroda. Navodi se da jedni druge napadaju i otimaju imovinu što je suprotno šerijatu i kanunu.⁹⁵ Istim fermanom valija Ebu Bekir se opominje na način da se trebaju progoniti i kažnjavati lica koja su došla u sukob sa zakonom. Iz visokog fermana koji je stigao 4. jula 1802. valiji u Bosni, saznajemo “da je ustaljeno pravilo da svi oni koji drže ugovorom mukate širom carstva, da sve propisane prihode mukata svake godine blagovremeno trebaju predati i svesti obračune. Međutim, odnedavno većina njih neće da sviđaju obračune, što se protivi odredbama berata, pa zbog toga dolazi do prikrivanja njihovih dugovanja prema državnim приходima, a to dovodi do gubitka u приходima države.”⁹⁶ O padu autoriteta državne vlasti, neredima i svakojakim anomalijama društva, govori i potreba za izdavanjem velikog broja fermana iz kojih se najbolje oslikava situacija na terenu. Iz fermana visokog ranga, izdatog valiji Bosne između 27. novembra i 6. decembra 1802. stoji da treba preduzeti potrebne mjere po šerijatu i kanunu protiv raznih nitkova u ejaletu koji su prešli svaku granicu u nasilju i nepokornosti.⁹⁷

⁹⁴ Abdulah Polimac, prev., Azra Gadžo Kasumović dopunila prevod, uredila tekst i sačinila uvod, bilješke i riječnik termina, *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiulevela 1217/1802. godine* (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018), 19.

⁹⁵ OI, ANUBiH, Sidžil 42, 1803, 8.

⁹⁶ Polimac, preveo, *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiulevela 1217/1802. godine*, 32.

⁹⁷ Isto, 95.

Iz bujrukdije Bosanskog valije Ebu Bekir-paše od 8. marta 1803. godine vidljivo je da je zavladao glad i skupoća. Kao posebno zlo navodi se pojava hajduka i eškija koji uznemiruju narod, napadaju sirotinju i rajju, a naručito putnike na putevima i drumovima i vrše pljačku i otimačinu.⁹⁸

Stoga se ukazala potreba da se postave posebni panduri koji će progoniti odmetnike, a štititi narod. Iste godine, odnosno, 23. maja 1803, iz fermana uviđamo zahtjeve o obezbjeđivanju i dogonu stoke u Istanbul. Uzimajući u obzir sve navedene krize, glad, elementarne nepogode i slično, može se postaviti pitanje: koliko su izdate naredbe u datom momentu zaista i koristile stanovništvu Bosanskog ejaleta? Jasno se navodi da se u svim kadilucima Bosanskog ejaleta treba poraditi kod vlasnika ovaca i koza da dogone stoku i prodaju.⁹⁹ Također, fermanima je zabranjeno izvoziti stoku i hranu preko luke Risan. Međutim, primjetan je i dalje izvoz i prodaja u neprijateljske države što je u Bosanskom ejaletu dovodilo do poskupljenja i nestašica te na taj način nanosilo mu štetu. Fermanom od 1. novembra 1803. godine uočljivo je da se upražnjene funkcije popunjavaju mimo propisa i mimo zakona. Poznato je da kod popunjavanja upražnjenih mjesta mahlul nefera i muhafiza u Bosanskom ejaletu, odnosno, tvrđavama, palankama, gradovima, kulama i stražarama koje čuvaju mahafizi, postoje posebna pravila i propisi kako se ta mjesta popunjavaju. Međutim, uviđamo da se postavljaju nepodesne i nesposobne osobe, i onda se za takva lica traže berati na osnovu kojih će imati pravo na dohodak iz carskih riznica.¹⁰⁰ Iz navedenih ukaza i naredbi fermana, možemo dobiti predstavu o stvarnoj situaciji i društveno-političkim prilikama na terenu. Pored anomalija, manjkavosti, nepravilnosti i očiglednih poremećaja u društvu praćenom mitom i nepotizmom, na šta ukazuju i sami fermani, situaciju će dodatno usložiti i izbijanje Prvog srpskog ustanka.

Pored navedenih problema i različitih društveno-političkih situacija u Bosanskom ejaletu, Prvi srpski ustanak iz 1804. godine ujedno je i

⁹⁸ OI, ANUBiH, Sidžil 42, 1803, 18.

⁹⁹ OI, ANUBiH, Sidžil 43, 1803–1805, 7.

¹⁰⁰ OI, ANUBiH, Sidžil 43, 1803–1805, 28.

ključni događaj koji je obilježio stanje u Bosanskom ejaletu na razmeđu 18. i 19. stoljeća. Čak su se i u Dubrovniku širile vijesti o bojazni da Karađorđe ima plan da početkom proljeća prodre u Bosnu. Konstatacije da *svi hrišćani*¹⁰¹ Bosanskog ejaleta pokazuje veliku želju za priključenjem ustanku, nosi dozu tendencioznosti jer "srpski narod tog vremena na Balkanu, ne osjeća se još kao cijelina, niti ponaša kao duhovno sklopljen kolektiv".¹⁰²

Opća kriza i oskudnost su uticali na to da su bosanski ajani upućivali osmanskoj upravi izvještaje u kojem su opisali teško stanje u Bosanskom ejaletu. Srpski ustanici su napadali novopazarski kraj, Stari Vlah, Rudo i Pljevlja, a zapalili su Priboj, Višegrad i Loznicu. Postojala je velika mogućnost da se ustanak proširi i dalje po Bosanskom ejaletu. Unutrašnje prilike u Bosanskom ejaletu su još više pogoršavane zbog dvije velike nesreće. Izgorjela je sarajevska baruthana u požaru koji je izazvan udarom groma. Druga nesreća koja je zadesila Bosnu 1805. godine jest slab urod, odnosno ljetina pa se oskudijevalo u hrani.¹⁰³ O udaru groma koji je uništio barut kao i nestašici istog, piše Muvekkit iz čijeg opisa saznajemo o odnosu centra prema pokrajini po pitanju logističke podrške gdje je bilo neophodno da se prvo skupe sarajevski prvaci i sastave zajedničku molbu bosanskom valiji kako bi im se iz Istanbula poslao barut i ostala municija.¹⁰⁴

Istovremeno, srpski ustanici učestalo blokiraju glavne puteve koji vode za Bosnu. Stoga se javila potreba za operacijama deblokade tih puteva. Tako su 1805. godine snage pod zapovjedništvom komandanta Adema, kojem je u pomoć pritekao kliški namjesnik Sulejman-paša, oslobodile glavni put za Bosnu.¹⁰⁵ Iz bujruldije (21. maj 1806) koja je izdata na bosanskom divanu, a upućena kadilucima Pljevlja, Foča, Prijepolje i

¹⁰¹ Miroslav Đorđević, *Politička istorija Srbije XIX i XX veka, knj. 1 (1804–1813)* (Beograd: Prosveta, 1956), 97.

¹⁰² Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 229.

¹⁰³ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, 331.

¹⁰⁴ Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem*, 18.

¹⁰⁵ BOA, MAD.d, Fon: HAT, Gömlek No. 5532 Dosya No. 134.

Sjenica, skreće se pažnja na potrebu slanja vojnika u Novi Pazar zbog srpskih ustanika te se izričito navodi da vojnici, koji su sposobni za rat i borbu, u trenutku kada iz Novog Pazara musteselim i sergerde zatraže, bez odugovlačenja i kašnjenja brzo stignu i priključe se u pomoć Novom Pazaru.¹⁰⁶ Stvarnost na terenu govori drugačije. Iz bujrukdije izdate na bosanskom divanu povodom bjegunaca iz vojnog pohoda te brzom slanju vojnika za Novi Pazar (14. juna 1806), naređuje se da se “ni jednoj osobi ne dozvoli da prođe bez pisane dozvole (izin teskeresi)”.¹⁰⁷

Iz *Maliye deftera (1802–1812)* primjetna je logistička podrška istom kraju u kojem, između ostalog, stoji da “obzirom na to da je tvrđava Novi Pazar bedem islamijeta, njoj i njenom obezbjeđenju valja posvetiti najveću pažnju”.¹⁰⁸ O tome da je Karađorđe krenuo na Stari Vlah, Novu Varoš i Pljevlja kako bi nasilno pokorio te oblasti i ujedinio se sa crnogorskim ustancima, a potom zauzeo glavni put prema Kosovu, ukazuje bujrukdija izadata 8. jula 1806. godine na bosanskom divanu u kojoj se navodi da danonoćno treba da posvete pažnju pandurima i (vojnim i policijskim) stanicama. U slučaju da dođe do bilo kakvog zastoja u tim oblastima zbog nepridavanja važnosti i nemara, naglašava se da će se “sprovesti postupak sa sabljom šerijata”.¹⁰⁹ Navedena bujrukdija jasno ukazuje na značaj novopazarske oblasti i bojazan od prekida putne veze sa Istanbulom. Uprkos stalnim ratnim dejstvima i sukobima sa srpskim ustanicima, nestašici i općoj krizi u Bosanskom ejaletu, 31. decembra 1806. poslan je ferman u kojem se navodi: “Zbog male količine mesa u mom Veličanstvenom domu (Carigradu) iz Bosanskog ejaleta tražili smo da organizujete kupovinu 25 000 grla ovaca i koza i u odgovarajuće vrijeme pošaljete i uputite Mom sretnom domu (Carigradu) posredstvom i u pratnji imenovanog mubašira koji će ih predati odgovornim osobama.”¹¹⁰

¹⁰⁶ Šerbo Rastoder, prir., *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore, Pljevalski sidžil* (Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2021), 236.

¹⁰⁷ Isto, 269.

¹⁰⁸ OI, ANUBiH, *Maliye defteri (1702–1812)*, 114/1, 395.

¹⁰⁹ Rastoder, prir., *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 408.

¹¹⁰ Isto, 417.

Budući da je riječ o drugoj godini Srpskog ustanka, općoj krizi, stalnim ratnim dejstvima i logističkim potrebama u Bosanskom ejaletu, primjetno je nedovoljno razumijevanje centralnih osmanskih vlasti u odnosu na prilike u Bosanskom ejaletu. Tokom 1807. godine intenzivirana su vojna dejstva. U aprilu su ustanici pod Karađorđem na nekoliko mjesta prešli Drinu, zauzeli Donji Grad u Zvorniku i napali Janju. Njima su se pridružili pravoslavni stanovnici nekih sela u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, vojska kojom je komandovao Ali-paša Fidahić, već krajem aprila uspjela je nanijeti poraz Srbima i protjerati ih preko Drine. Počela je priprema hrišćana u zapadnoj Bosni pod vodstvom vladike Benedikta Kraljevića i Jovana Jančića, a nisu prestajala ni stalna trvenja u dolini rijeke Drine.¹¹¹ Kada je u pitanju katoličko stanovništvo, zapaža se inertnost u pogledu ustanka pravoslavnih u Bosanskoj Krajini. Katolici, posebno katoličko sveštenstvo nije surađivalo s Francuzima, smatrajući ih običnim nevjernicima.¹¹² Iste godine započinje i Rusko-osmanski rat, a time i zbližavanje između Rusa i Srba kada otpočinje ruski upliv na tok srpske politike. O žestini borbi iste godine govori bujrduldija valije Bosne Husrev Mehmed-paše koji poziva na pripravnost i spremnosti na borbu.¹¹³

O rasplamsalosti sukoba svjedoči i ferman od 9. aprila 1807.¹¹⁴ Usljed nesmirivanja situacije na terenu, ponovo je izdat ferman od 12. jula iste

¹¹¹ Bišćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba*, 324.

¹¹² Bratislav Teinović, "U trouglu velikih sila: Bosna i Hercegovina tokom Prvog srpskog ustanka (1804–1813.)", *Svarog*, br. 17 (2018): 45.

¹¹³ "Kao što svi znaju, približava se carski pohod na nevjernike Moskve i podsticanjem Moskovljana srpski ustanici su čak obznanili razbojničku oholost, te su kao izraz svoje zle namjere i pokvarene ideje napali na granice Bosanskog ejaleta, čime su napali islamske krajeve i otvoreno ograničili svoju izdaju na Muhamedove sljedbenike." Rastoder, *prir., Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 438.

¹¹⁴ "Srpska raja godinu dvije unazad izašla je iz kruga pokornosti i dostigla vrh u nasilju i neposlušnosti, čime je postupila suprotno sporazumu, pri tome je skupila hrabrost pružiti ruku nasilja i okupiranja prema tvrđavama, palankama, kasabama i selima, koja se nalaze u okruženju i okolini, te prolijevati krv muslimana. Čak, kada su Rusi na prevaru objavili rat Veličanstvenoj državi i nasilno napali i zauzeli Hotine, Bender i zemlje Vlašku i Moldaviju zli cilj bio je da pridobiju podršku od tih krajeva i da pripoje sebi Srbe, te da se ujedine, pa je jasno i vidljivo da je podsticanje Srba na ustanak u nekoliko navrata bilo na osnovu te njihove pokvarene namjere." Rastoder, *prir., Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 456.

godine u kojem se naglašava da je potrebno zaštititi Bosnu kao *krajiški ejalet*.¹¹⁵ Iako je 1808. godina protekla relativno mirno, zabilježeni su incidenti poput “ubistva Fočavi (Fočak) Ibrahim efendije, zajedno sa svojim ljudima, prilikom odlaska na mjesto naiba u kazu Stari Vlah na visoravni (planini) Kovač od strane skupine hajduka i razbojnika koji su ih napadali iz zasjede”.¹¹⁶

U proljeće 1809. srpski ustanici su ponovo naoružani krenuli na Bosnu, prešli Drinu na tri mjesta i napali Višegrad, Srebrenicu, Janju i Bijeljino. U preokretu koji je nastao, pretrpjeli su poraz te su se morali povući preko Drine. Iste godine, nemiri su zahvatili banjalučki, gradiški i dubički kraj. Naposljetku, bosanske vlasti su uspjele da ponovo uhapsu vođu ustanika Jovana Jančića, a zatim ga pogube.¹¹⁷ Navedena godina je bila prelomna zbog prodora osmanske vojske do srednjeg Dunava, kao i zbog definisanja interesa samih Rusa na vojno-političkom planu. Pored toga, srpski poraz kod Niša i prodor osmanskih snaga dolinom Morave, doprinio je povlačenju srpskih ustanika iz istočnih dijelova Bosanskog ejaleta. To je uslovalo defanzivno dejstvovanje srpskih ustanika. Naime, “Rusija je prvo balansirala između religioznog jedinstva i političkih težnji, pa se privolila ovim drugima”.¹¹⁸

Tokom 1810. godine zabilježena su kažnjavanja pravoslavnog stanovništva zbog učešća u ustanku, ali i muslimana zbog neodazivanja u vojsku. U proljeće iste godine počeli su sukobi i na granici sa crnogorskim nahijama. U molbi bosanskih prvaka i valije upućenoj centralnim vlastima u proljeće 1810. stoji da “Bošnjaci ratuju već 6 godina i da im

¹¹⁵ “Srpski nevjernici su izlaskom iz kruga pokornosti i ulaskom do vrhunca nasilja i neposlušnosti imali hrabrosti počinuti razne neredne, te je na osnovu toga od strane svijetlog šerijata izdata čestita fetva kojom se naglašava da je neophodno spomenute nevjernike poraziti i uništiti, gradove i oblasti pod mojom carskom upravom zaštititi, a posebno tvrđavu Bosna, koja je krajnja granica, i njene granice”. Rastoder, prir., *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 506.

¹¹⁶ Isto, 698.

¹¹⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću* (Tešanj: Planjax, 2003), 132.

¹¹⁸ Jovan M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja* (Beograd: Geca Kon, 1941), 16.

ne dolazi nikakva pomoć”.¹¹⁹ Na toj granici se dogodila veća pljačka karavana “između Prijepolja i Sjenice i to 17. marta 1811. kada je napadnut i opljačkan karavan od 57 konja natovaren kafom i šećerom i ubijen vođa karavana”.¹²⁰

Godina 1811. kao i prva polovina 1812. prošla je u borbama na granici Bosanskog ejaleta. Dok su se bosanski odredi ponovo spremali za vojne operacije, u maju 1812. godine sklopljen je Bukureški mir između Osmanske Države i Rusije koji se ticao i srpskih ustanika jer su i oni bili njime obuhvaćeni. Iz bilješki ruskog delegata koje se odnose na stavke ugovora, naznačene su odredbe o pomilovanju srpskih ustanika, utvrđivanje uništenog od strane Srba, povrat starih utvrda državi te davanje garancija da se neće pokrenuti oružani napad protiv Srba.¹²¹ Srbi su tražili da se Karađorđe prizna poglavarem, a da u tvrđavama ne smije biti više od pedeset lica osmanske posade. Sultan je riješio da konačno uguši ustanak, a to je bilo moguće samo s bosanske strane. Zasavica je pala 17. septembra 1813. godine, a s tim je odlučena sudbina Šapca, a potom i Beograda. Budući da su uspjehu gušenja ustanka uveliko pridonijeli odredi bosanske vojske na čelu sa vrsnim vođom Ali-pašom, “sultan je 3. januara 1814. poslao u Bosnu ferman, u kome hvali Bošnjake kao junake na glasu koji su osvojili Beograd i druge gradove i osobito se odlikovali u bici kod Zasavice”.¹²²

Izbijanje Drugog srpskog ustanka koji je na intervenciju Rusije brzo obustavljen te shodno sporazumu Miloša Obrenovića i beogradskog vezira Marašli Ali-paše kojeg će u konačnici prihvatiti i sultan, imao je posljedice po Bosanski ejalet. Budući da za srpsku stranu nisu bili uspješni pregovori u periodu od 1816. do 1821. godine u Istanbulu, naknadno sklopljeni mirovni ugovori između Osmanske Države i Rusije, izdati hatišerifi i indirektni međunarodni faktor, posebno ruski, odrazili su se

¹¹⁹ Bišćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba*, 327.

¹²⁰ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, 514.

¹²¹ BOA, MAD.d, Fon: TS.MA.e, Gömlek No. 33, Dosya No. 440.

¹²² Truhelka, *Bošnjaci i Prvi srpski ustanak*, 43-49.

na Bosanski ejalet. Neke od posljedica navedenog koje su se dugoročno manifestovale na Bosanski ejalet jesu sljedeće:

- 1) Zbog zahtjeva i spremnosti Porte da na osnovu Akermanske konvencije 1826. godine i mira u Jedrenima iz 1829. godine ispuni zahtjeve Rusije: da se riješi pitanje Kneževine Srbije u interesu te Srbije, a na štetu Bosne, došlo je do Pokreta za autonomiju Bosne.¹²³
- 2) Hatišerifima 1830. i 1833. srpskom narodu je bilo priznato pravo na političku samoupravu i to na području, ne samo Smederevskog sandžaka nego i u tzv. šest novozadobijenih nahija koje su ulazile u sastav istog sandžaka za vrijeme Prvog ustanka.¹²⁴ Teritorije na desnoj obali rijeke Drine koje su pripadale Bosanskom ejaletu, odnosno područje Šapca, Rađevine, Krupnja, Bohorine, Jadra i Loznice je, usljed srpskih ustanaka konačno odvojeno 1833. od Zvorničkog sandžaka i pripojeno Kneževini Srbiji.¹²⁵ Na taj način u Bosanskom ejaletu je stvoren osjećaj nepovjerenja prema centralnim osmanskim vlastima.
- 3) Kada je muslimansko stanovništvo prisilno iseljeno iz skoro cijelog Smederevskog sandžaka, naselilo se na šire područje Bosanskog ejaleta.¹²⁶ Do 1834. iseljeno je sve muslimansko stanovništvo iz prisajedinjenih krajeva, osim iz naselja Sakar i Mali Zvornik, kao i iz sela u Sokolskoj nahiji. U unutrašnjosti Kneževine Srbije, osim u Užicu, Sokolu i pomenuta dva sela, kao i u gradovima na Savi i

¹²³ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonmiju Bosne od 1831. do 1832. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996), 114.

¹²⁴ Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 145.

¹²⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*. (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988), 12.

¹²⁶ “Tek neki djelovi otseliše u Albaniju, odnosno u Makedoniju. Između onih koji iseliše u Bosnu, najveći dio ih se nastani Drini najbližem Zvorničkom sandžaku. Neki se, međutim naseliše i po selima duž Drine, u Sokolskoj nahiji, ali se i oni kasnije, pripajanjem Sokolska nahije Srbiji, bez izuzetka preseliše u Zvornički sandžak.” Šaban Hodžić, “Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862”, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II (1958): 73.

Dunavu, muslimana i osmanskih vlasti više nije bilo.¹²⁷

- 4) Od proglašenja Hatišerifa, kojim se ukidaju janjičari, Bosna je pala u duboku krizu.¹²⁸ Kao i u prethodnom periodu, konstanta smjenjivanja pokrajinskih namjesnika se nastavila.
- 5) Iz diplomatskih prepiski, u jednom od pisama koje je srpski knez Miloš uputio osmanskom dvoru preko svog opunomoćnika, ukazao je na svoju punu pokornost i odanost Osmanskoj Državi. Ujedno je izjavio da će on skršiti Arnauts ili Bošnjake ako se budu pojavili na njegovom području pod barjakom protiv Porte.¹²⁹
- 6) Početkom 1834, iz Kneževine Srbije bio je upućen u Bosnu veći broj emisara, prvenstveno trgovaca i pravoslavnih sveštenika, sa zadatkom da nahuškaju kmetove protiv njihovih gospodara i da im obećaju punu podršku Kneževine Srbije.¹³⁰
- 7) Intenzivnije donošenje knjiga propagandnog sadržaja iz Kneževine Srbije u Bosanski ejalet je uslijedilo početkom četvrte decenije 19. stoljeća.¹³¹

Pored navedenih posljedica po Bosanski ejalet, glavna trvenja koja su, između ostalog, obilježila razdoblje prije izbijanja Pokreta za autonomiju Bosne 1831. godine, jesu pitanja janjičara, kapetana i spahija. Tako iz pisma Arif-beg efendije iz Novog Pazara sarajevskom muli (čije ime nije naznačeno), pored informacija da je janjičarski

¹²⁷ Poslije prisajedinjenja šest nahija, dobijanja Trećeg hatišerifa i nasilnog iseljavanja muslimana, izbio je u prvi plan problem otkupa muslimanskih mulkovnih dobara. Hatišerifom iz 1833. Mirijska zemlja (timari, zeameti, mukade) prešla je u ruke srpske države, odnosno seljaka koji su je obrađivali. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 323.

¹²⁸ Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović, knj. III (1827–1835)* (Beograd: Slovo ljubve, 1912), 304.

¹²⁹ OI, ANUBiH, Ahmed Lutfi Efendi Tarihi, III svezak, 182.

¹³⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*. (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988), 203.

¹³¹ Alen Salihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.–1831.)* (Tuzla: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, 2014), 158.

odžak dokinut i reformisan u cijeloj Osmanskoj Državi, naglašava se da je potrebno preko imama, petkom i Bajramima djelovati na narod za stišavanje duhova.¹³² Situaciju u Bosanskom ejaletu su dodatno usložili i fermanni iz 1828. i 1829. godine upućeni veziru Namik Ali-paši u kojima se izriče naredba da se za vrijeme Rusko-osmanskog rata mobiliše sve što je za borbu sposobno od 12 godina starosti. Jasno stoji da se “iz Bosne mobiliše jedna trećina junaka i da ih čim prije uputi u Plovdiv, a da dvije trećine ostanu u Bosni i čuvaju njene tvrđave i stanovnike”.¹³³

Uzimajući u obzir širi kontekst ustanaka i pokreta u Osmanskoj Državi početkom 19. stoljeća, pored Pokreta za autonomiju, važno je pomenuti da to nije jedini pokret. Naprotiv, “autonomija kršćanskih skupina na rubnim dijelovima Carstva se tolerirala pošto bi se za njih obično zauzimala kakva veća europska sila, dok sami muslimani obično nisu tražili takvu vrstu diplomatske podrške nemuslimanskih zemalja (Egipat, Albanija, Bosna)”¹³⁴ Pored pokreta u navedenim pokrajinama, centralne osmanske vlasti su morale rješavati i situaciju u istočnoj Anadoliji budući da su se Perzijanci domogli iste (1821–1822).¹³⁵ Gledano u kontekstu ustanaka, zanimljive su bilješke francuskog putopisca Ami Buea koji je boravio u Bosni poslije 1831. i koji navodi da se odnos stanovnika Bosanskog ejaleta prema centralnim osmanskim vlastima može definisati u dvije riječi, a to su “antipatija i nepovjerenje”. Isti autor je stava da je Bosanac, koji mrzi tlačenje, kao i svi gorštaci, sklon pobuni. Međutim, utisak autora je da je bosanski čovjek i “plemenit, dobronamjieran, dobar, hrabar, dalekovidan, velikodušan, ljubazan i blagodar, otvoren i iskren, pun energije i zdravog razuma”.¹³⁶

¹³² OI, ANUBiH, *Sidžil Mula Mestvice Muhameda (1800–1848)*, regestu sačinio Mehmed Mujezinović (Sarajevo, 1973), 9.

¹³³ Hivzija Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842* (Mostar: Muzej Hercegovine, 2015), 84.

¹³⁴ Adnan Kadrić, “Jedna pjesma na osmanskome turskom jeziku o pobjedi Husein kaptana Grašćevića na Kosovu polju 1831.,” *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. XIV/1 (2010): 258.

¹³⁵ Mantran, *Istorija Osmanskog carstva*, 533.

¹³⁶ “Ta osjećanja antipatije i nepovjerenja proizilaze iz uvjerenja Bosanaca da su se Osmanlije, gospodari Bosne, trudile da iz nje izvuku što više novaca, ne vodeći računa o njenom

Po junaštvu i herojstvu, ali onom od pera i smjelosti za iskazivanjem kritike, istakao se Ilhamija čija je smrt odjeknula u redovima bosanskih muslimana, kao i redovima ilmije. Pored ubistava drugih uglednika i ajana, naročito u periodu od 1820. do 1822, vezir Dželaludin-paša je pozvao Ilhamiju u Travnik te je po njegovom nalogu, bez suda i suđenja pogubljen 1821. godine. Uzevši u obzir Pokret za autonomiju Bosne koji će nedugo potom uslijediti, kao i komparativno-historijsku analizu koja se odnosi na davanje prava za proširenjem Kneževine Srbije na račun Bosanskog ejaleta, nasilno protjerivanje muslimanskog stanovništva, odredbama za iseljavanje te procesima koji se odvijaju nakon gušenja istog Pokreta, s pravom se može postaviti pitanje: da li su dešavanja na razmeđu 18. i 19. stoljeća sudbinski cementirala status i prava Bosne i njenog čovjeka, odredili *put* najzapadnijeg ejaleta Osmanske Države i da li su upravo događaji ovog vremena dugoročno još više doprinijeli uskraćivanju prava na vlastito djelovanje i izbor u narednim historijskim procesima?

Zaključak

Imajući u vidu da se društveno-političke prilike često ne mogu pratiti izolovano, već da je nužno pratiti paralelne procese koji se ponekad ukrštavaju na određenim područjima, a kako bismo dobili potpuniju sliku vremena i glavnih događaja, smatrali smo neophodnim da se sagleda šira historiografija. Tim više što je opus bosanskohercegovačke historiografije veoma skroman uporedbom s istraživanjima koja su sprovedena u nama susjednim zemljama. To nas je nagnalo da pristupimo sagledavanju dostupnog materijala koji govori o društveno-političkim prilikama u

napretku i blagostanju. Bosanac nalazi da su nameti preteški, i naročito, želi da vidi kako novac njegove zemlje ostaje u njenom narodu i da njemu koristi. Drugi razlog antipatije je činjenica da je prisustvo Osmanlija u Bosni izazivalo stalne nemire na njenim granicama. A Bosanac je želio da živi u miru, a nije želio da osvaja tuđe zemlje, kao što nije htio ni da podnosi tuđi jaram, ma čiji on bio. Svjesni toga, bosanski veziri su, radi svoje bezbjednosti, držali, kao ličnu stražu, nekoliko hiljada Albaneza, plaćenika i neredovnih vojnika." Midhat Šamić, *Francuski putnici u BiH u 19. stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 250-253.

Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu na razmeđu 18. i 19. stoljeća. Pri tome smo nastojali donijeti najvažnije podatke koji govore i o društveno-političkim tokovima unutar samog Bosanskog ejaleta, ni malo ne umanjujući socio-ekonomski značaj *običnog života*. Dakako, prelomni događaji koji su obilježili Bosanski ejalet u navedenom razdoblju jesu srpski ustanci, sukobi, neredi i njihov ishod s posljedicama na muslimane Smederevskog sandžaka i pitanje granica Bosanskog ejaleta. Pored ranije izgubljenih teritorija, na razmeđu 18. i 19. stoljeća Bosanski ejalet nastavlja da gubi određena područja. Svištovskim mirom 1791. zaključenim između Osmanske Države i Austrije smanjena je teritorija Bosanskog ejaleta budući da je Osmanska Država izgubila Cetin, Lapac, Srb i pojas zemljišta ispod Plješevice i Plitvičkih jezera. Dodatni gubici nastat će kao ishod srpskih ustanaka (1804–1815) kada Bosanski ejalet gubi šest nahija. Područja koja su okvalifikovana navodno kao dio *srpske teritorije*, a kojima su ovladali srpski ustanici za vrijeme Prvog srpskog ustanka jesu teritorije između Cera, Drine i Sokola s Loznicom i Krupnjem (Jadar i Rađevina) kao dijelom Zvorničke nahije, zatim teritorije od Užičke nahije prema Višegradu i uz Lim ka jugu (Sjenička nahija), Novi Pazar i Stari Vlah (Novopazarska nahija). Samo definisanje uzroka i karaktera srpskih ustanaka te kasnijeg širenja teritorija Smederevskog sandžaka, a potom Kneževine Srbije u sebi objedinjuje niz faktora međusobno isprepletenih, pri čemu bilo kakva isključivost nosi tendenciozne elemente. Dakle, potrebno je sagledati širu sliku koja se odnosi na unutrašnji aparat Osmanske Države, međunarodni faktor, posebno rusku politiku i njeno miješanje u unutrašnja pitanja Osmanske Države, elemente hajdučije, stepen nepismenosti, formalnu religioznost, moralne vrijednosti, socijalne razloge, vrijeme razvoja nacionalnog duha poslije Francuske revolucije, ne izostavljajući vezivanje vođa srpskih ustanaka s Rusijom kao i vrijeme kada dolazi do većeg angažmana kulturnih radnika, prije svega prosvjetitelja i književnika, djelovanje dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve i povezivanje sa svećenstvom u Bosanskom ejaletu u cilju podizanja buna, elemente netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, pojavu ideologija s

planovima širenja teritorija i svog utjecaja, ali i profile samih vođa i ustanika. Nasilne crte vođe Karađorđa su uočene i ranije budući da je iza sebe imao ubistva oca, brata, knezova i drugih srpskih uglednih lica. Hiljadama pripadnika ustaničke vojske, osnove čitanja i pisanja su bile strane. Istovremeno, u obzir se moraju uzeti i ideje *panpravoslavlja* i *panslavizma* koje promiče Rusija čiji je utjecaj u ovom periodu više nego izražen. Izostavljanje bilo kojeg elementa u ovom složenom mozaiku prijelomnih događaja na razmeđu 18. i 19. stoljeća ne pruža cjelovitu sliku već sugerira na unaprijed razrađenu sliku s političkim ciljevima. Bukureškim mirom 1812. godine Rusija je izvojevala amnestiju za srpske ustanike te je tražila veća autonomna prava za Srbe što će se ostvariti nakon Drugog srpskog ustanka 1815. godine. U konačnici, Jedrenskim ugovorom iz 1829. godine, ruskim nametanjem Osmanska Država priznaje autonomiju Kneževini Srbiji te prihvata zahtjev o vraćanju šest nahija koje su 1813. godine bile ponovo integrisane u sastav Bosanskog ejaleta. Izdavanjem Hatišerifa iz 1830/1831. godine sultan izriče povrat svih nahija Kneževini Srbiji koje su bile u sastavu Smederevskog sandžaka za vrijeme Prvog srpskog ustanka, smanjujući na taj način teritorij Bosanskog ejaleta. To je prouzrokovalo prisilno iseljavanje muslimanskog stanovništva uglavnom iz sela s područja cijelog Smederevskog sandžaka. Ponovno iseljavanje se odvija početkom 1860-ih godina kada iseljava preostalo muslimansko stanovništvo iz gradova, koje, jednim značajnim dijelom, dolazi na prostore Bosanskog ejaleta. Istovremeno, dostupni izvori potvrđuju da ni lokalna ni centralna osmanska uprava ne posežu za istim mjerama nad pravoslavnim stanovništvom koje nesmetano nastavlja da živi i demografski se razvija na prostorima Bosanskog ejaleta (iako je dio pravoslavnog stanovništva, uključujući i dio svećenstva, surađivao i pružao podršku srpskim ustanicima). Pokret za autonomiju Bosne 1831. godine je tražio od centralnih osmanskih vlasti da Kneževini Srbiji ne daje bosanske teritorije s desne strane rijeke Drine, koje su stoljećima bile u sastavu Bosanskog ejaleta. Osjećaj pripadnosti bosanskog čovjeka identitetu Bosanskog ejaleta čije su *međe* jasno određene i odanost dogmi ummeta u odnosu na odluke, mjere i

postupanja centralnih osmanskih vlasti, u sebi istovremeno, na nevjerovatan način, objedinjuje osjećaje antipatije prema centralnim osmanskim vlastima i simpatije prema Osmanskoj Državi kao zemlji *dar-al islama*. Stanovništvo Bosanskog ejaleta nije moglo biti imuno na desetine ubistava uglednih lica od strane različitih namjesnika u Bosni kao i promjenu granica Bosanskog ejaleta. Istovremeno, geopolitički položaj Bosne kao najzapadnije pokrajine prema “neprijateljskim” zemljama, kulturološki i civilizacijski različitim od duha i bića bosanskog čovjeka, i dalje ga veže za okrilje Osmanske Države. Na drugoj strani, Miloš Obrenović žuri da iseli muslimansko stanovništvo što je do 1834. i učinjeno iz prisajedinjenih krajeva osim iz Sakra i Malog Zvornika, kao i iz sela u Sokolskoj nahiji. Upravo *žurba* sugerira postojanje ideologije vjerskog i etničkog progona sa zacrtanih teritorija koja poprima obrise uprave s homogenim stanovništvom, što nije bilo tipično za osmanske pokrajine i što nije rezultiralo odmazdom i revanšom u susjednom Bosanskom ejaletu. Ništa manja nastojanja nisu bila i za vrijeme Prvog srpskog ustanka predvođenim Karađorđem koji biva potučen na bojnopolju. U unutrašnjosti Kneževine Srbije, osim u Užicu, Sokolu i pomenuta dva sela, kao i u gradovima na Savi i Dunavu, muslimana i osmanskih vlasti nije više bilo. Pored Hatišerifa od 1830. godine kojim se donosi odredba o iseljavanju muslimanskog stanovništva, Akermanska konvencija također nalaže iseljavanje iz Kneževine Srbije. Gušenjem Pokreta za autonomiju Bosne završava se jedno od poglavlja bosanskohercegovačke historije čije će posljedice Bosanski ejalet osjećati i u narednom razdoblju. Komparativnom analizom slažući uzročno-posljedični niz prelomnih događaja te aktivne promjene u društveno-političkom miljeu na razmeđu 18. i 19. stoljeća, kako u Bosanskom ejaletu tako i u Smedrevskom sandžaku odnosno Kneževini Srbiji, daka-ko i kroz prizmu događaja koji su naknadno uslijedili, zapažamo njihov utjecaj s posljedicama koje su se nesumnjivo odrazile na Bosanski ejalet. Početak (ne)razvoja nacionalne svijesti kod muslimana u Bosanskom ejaletu predstavlja složeno pitanje koje se mora posmatrati u širem kontekstu vremena, događaja i religijske dogme, kako na evropskom kontinentu,

tako i unutar samog Bosanskog ejaleta s multikonfesionalnom strukturom *milleta* koji dijeli administrativnu liniju sa Smederevskim sandžakom, odnosno Kneževinom Srbijom, a koja nakon iseljavanja muslimanskog stanovništva s navedenih teritorija gubi svoju heterogenu strukturu. Protivljenje reformama, ukidanje Pokreta za autonomiju Bosne, odnos prema nemuslimanima kao i prema Osmanskoj Državi u ovom periodu u kontekstu geopolitičkog *dar-al harba* i konstalacije odnosa međunarodnih sila, trvenja između centralnih i pokrajinskih osmanskih vlasti po različitim društvenim, vojnim i političkim pitanjima, mjesto i uloga islamske duhovnosti kod Bošnjaka u odnosu na samopercepciju etnosa kroz prizmu susjednih naroda i ideologija, politika namjernog poistovjećivanja muslimana različitog porijekla s osmanskom upravom te pokušaji legitimisanja njihovog nasilnog protjerivanja s određenih područja, samo su neke od tema koje zaslužuju dodatna istraživanja i rasvijetljavanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo (OI)
 - Fond: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH)
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)
 - Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d)

Objavljeni izvori:

- Gündüz, Tufan. *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641–1883)*. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona – Društvo arhivskih zaposlenika, 2008.

- Hasandedić, Hivzija. *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2015.
- Polimac, Abdulah preveo, Azra Gadžo Kasumović dopunila prevod, uredila tekst i sačinila uvod, bilješke i riječnik termina, *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiulevela 1217/1802. godine*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018.
- *Proizvodi originalni u prozi: Ratovanje Srba sa Turcima Bošnjacima (od konca 1805. do augusta 1806)*, 1843.
- Rastoder, Šerbo priir. *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore, Pljevalski sidžil*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2021.
- Sarinay, Yusuf. *Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima*. Istanbul: Vlada Republike Turske, Generalna direkcija državnih arhiva, 2009.

LITERATURA

Knjige:

- Akgunduz, Ahmed, i Said Ozturk. *Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.
- Aličić, Ahmed S. *Pokret za autonmiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.
- Bandžović, Safet. *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta 'sultanovih musafira' (1683–1875)*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2013.
- Bećirović, Denis. *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2021.
- Benić, fra Bono. *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo: Veselin Mašleša, 1979.

- Bišćević, Vedad. *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)*. Sarajevo: Connectum, 2006.
- Donia, Robert J., i John V. A. Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Dukovski, Darko. *Povijest srednje i jugoistočne Europe*. Zagreb: Alinea, 2005.
- Durmišević, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo: Magistrat, 2002.
- Đorđević, Miroslav. *Oslobodilački rat srpskih ustanika 1804–1806*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.
- Đorđević, Miroslav. *Politička istorija Srbije XIX i XX veka, knj. 1 (1804–1813)*. Beograd: Prosveta, 1956.
- Đorđević, Miroslav R. *Srbija u ustanku 1804.–1813*. Beograd: Rad, 1979.
- Đurić-Zamolo, Divna. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867.: arhitektonsko-urbanistička studija*. Beograd: Muzej grada Beograda, 1977.
- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*. Beograd: Prosveta, 1989.
- Gavrilović, Mihailo. *Miloš Obrenović, knj. III (1827–1835)*. Beograd: Slovo ljubve, 1912.
- Hrabak, Bogumil. *Bosna i Hercegovina u doba Prvog srpskog ustanka*. Banja Luka: Istorijski institut, 2004.
- Ihsanoglu, Ekmeleddin. *Historija Osmanske države*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1997.
- Imamović, Mustafa. *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: University press, 2014.
- Ivić, Aleksa. *Austrija prema ustanku Srba (od marta do decembra 1815.)*. Zagreb: Kr. Zem. Tiskare, 1917.

- Ivić, Aleksa. *Između Prvog i Drugog srpskog ustanka (od septembra 1813. do aprila 1815. godine)*. Zagreb: Kr. Zemaljske tiskare, 1917.
- Jakšić, Grgur, i Dragoslav Stranjaković. *Srbija od 1813. do 1858. godine*. Beograd: Geca Kon, 1937.
- Jakšić, Grgur. *Borba za slobodu Srbije 1788–1816*. Beograd: Geca Kon, 1937.
- Jovanović, Jovan M. *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*. Beograd: Geca Kon, 1941.
- Karal, Enver. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları – Nizam-ı cedit 1789–1807*. Ankara: Türk Tarih Kuurmu Basımevi, 1988.
- Karčić, Fikret. *Muslimani Balkana – Istočno pitanje u 20. vijeku*. Sarajevo: Centar za napredne studije, 2014.
- Koç, Yunus, i Fatih Yeşil. *Nizam-ı cedit kanunları (1791–1800)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012.
- Kovačević, Ešref. *Granice bosanskog pašaluka*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umijetnosti, 1935.
- Kreševljaković, Hamdija. *Izabrana djela, knj. IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću i 19. stoljeću*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Leopold, Ranke. *Srbija i Turska u devetnaestom veku*. Beograd: Parna štamparija Dim. Dimitrijevića, 1892.
- Ljušić, Radoš. *Kneževina Srbija (1830–1839)*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.
- Mantran, Rober. *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Clio, 2002.
- Martić, fra Grga. *Zapamćenja (1829–1878)*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1906.

- Mujezinović, Mehmed. *Mula Mustafa Ševki Bašeskija – Ljetopis (1746–1804)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.
- Novaković, Stojan. *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780–1804*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1906.
- Pantelić, Dušan. *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak 1794–1804*. Beograd: Naučna knjiga, 1949.
- Popović, Vasilj. *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i Balkanu*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965.
- Prelog, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade (1739–1878)*. Sarajevo: Naknada J.Studnička i drug, 1910.
- Protić, K. S. *Ratni događaji iz Drugog srpskog ustanka 1815. pod vojvodom Milošem Obrenovićem*. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1891.
- Rašid beja *istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*. Preveo D. S. Čohadžić. Beograd: Ariadna, 2010.
- Salihović, Alen. *Trgovačke prilike u bosanskom ejaletu (1793.–1831.)*. Tuzla: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, 2014.
- Sejfuddin, Kemura. *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem: od godine 1219. po hid. ili 1804. po I. do dobitka autonomije: po turskim vrelima/priopćio Kemura Šejh Sejfuddin*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1916.
- Sel Turhan, Fatma. *Eski düzen adına: Osmanlı Bosnasında İsyân 1826–1836*. Istanbul: Küre yayınları, 2013.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet. *Tanzimat devrinde meclis-i vala (1838-1868)*. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1999.
- Stojančević, Vladimir. *Država i društvo obnovljene Srbije (1815–1839)*. Beograd: Udruženje novinara Srbije, 1986.
- Stojančević, Vladimir. *Iz istorije prošlosti Istočne Srbije 1804–1833*. Zaječar: Timočka krajina, 1983.
- Stojančević, Vladirmir. *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838*. Beograd: Naučno delo, 1957.

- Stranjaković, Dragoslav. *Kako je postalo Grašaninovo 'Načertanije'*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1939.
- Stranjaković, Dragoslav. *Srbija od 1834. do 1858. godine*. Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1937.
- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Naučno društvo NRBIH, 1959.
- Šabanović, Hazim. *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, knj. 1, Spisi carske kancelarije 1789–1804*. Beograd: Istorijsko društvo Narodne Republike Srbije, 1956.
- Šamić, Mithat. *Francuski putnici u BiH u 19. stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.
- Šimunić, Petar. *'Načertanije' – Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*. Zagreb: Globus, 1992.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1813–1826*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1827–1849*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću*. Tešanj: Planjax, 2003.
- Truhelka, Ćiro. *Bošnjaci i Prvi srpski ustanak*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1918.
- Zirojević, Olga. *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)*. Novi Pazar: Damad, 1995.

Članci:

- Čar-Drnda, Hatidža. “Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao istorijski izvor”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38 (1988): 253-267.
- Hodžić, Šaban. “Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862”. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II (1958): 65-143.

- Jelavić, Vjekoslav. “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku (1807–1814)”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 16 (1904): 267-283.
- Kadrić, Adnan. “Jedna pjesma na osmanskome turskom jeziku o pobjedi Husein kapetan Grašćevića na Kosovu polju 1831.”. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. XIV/1 (2010): 249-262.
- Karčić, Fikret. “Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u 19. vijeku”. *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, knj. 17-18 (1996): 221-231.
- Stojak, Rudi. “Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija” u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990, 297-313.
- Teinović, Bratislav. “Bosanski ejalet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka (1804–1806)”. *Zbornik Matice Srpske za istoriju*, br. 97 (2018): 83-105.
- Teinović, Bratislav. “U trouglu velikih sila: Bosna i Hercegovina tokom Prvog srpskog ustanka (1804–1813.)”. *Svarog*, br. 17 (2018): 43-55.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Yalçın, Abdullah Kutalmış. “Balkanlar’da Sırp Milliyetçiliği”. Magistarski rad, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Yalçın, Hayriyeç. “Sırp Çete Hareketleri ve Osmanlı Devleti (1804-1878)”. Magistarski rad, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bölümü, 2010.

Summary

On Socio-Political Circumstances in Smederevo Sanjak and Bosnian Eyalet at the End of the 18th and the First Decades of the 19th Century

With the peace of Svishtovsk in 1791 concluded between the Ottoman state and Austria, the territory of the Bosnian Eyalet was reduced since the Ottoman state lost Cetin, Lapac, Srb and the strip of land below the mountain Plješevica and the Plitvice Lakes. Additional losses will occur as a result of the Serbian uprisings (1804-1815), when the Bosnian Eyalet loses six nahiyahs. The areas that are qualified allegedly as part of Serbian territory and which were controlled by Serbian insurgents during the First Serbian Uprising are the territories between Cer, Drina and Sokol with Loznica and Krupnje (Jadar and Radjevina) as part of the Zvornik nahiyah, then from the Užice nahiyah towards Višegrad and along Lim to the south (the Sjenica nahiyah), Novi Pazar and Stari vlah (the Novi Pazar nahiyah). At the same time, the ideas of pan-Orthodoxy and pan-Slavism promoted by Russia, whose influence in this period is more than pronounced, must also be taken into account. The omission of any element in this complex mosaic of turning events at the turn of the 18th and 19th centuries does not provide a complete picture but rather suggests a pre-elaborated picture with political goals. With the Bucharest Peace in 1812, Russia won amnesty for the Serbian insurgents and demanded greater autonomous rights for the Serbs, which would be realized after the Second Serbian Uprising in 1815. In the end, with the Treaty of Adriatic from 1829, under Russian imposition, the Ottoman state recognized the autonomy of the Principality of Serbia and accepted the request for the return of the six nahiyahs that were reintegrated into the Bosnian Eyalet in 1813. With the publication of Hatiserif from 1830/1831 the Sultan ordered the return of all nahijas to the Principality of Serbia that were part of the Smederevo sanjak during the First Serbian Uprising, thereby reducing the

territory of the Bosnian Eyalet. This caused the forced emigration of the Muslim population, mainly from the villages, from the area of the entire Smederevo sanjak. At the same time, the available sources confirm that neither the local nor the central Ottoman administrations resort to the same measures against the Orthodox population, which continues to live and demographically develop in the areas of the Bosnian Eyalet (although part of the Orthodox population, including part of the clergy, cooperated and provided support to the Serbian insurgents). In addition to the Edict of Gulhane from 1830, which provides for the emigration of the Muslim population, the Akkerman Convention also mandates emigration from the Principality of Serbia. With the suppression of the Movement for the Autonomy of Bosnia, one of the chapters in the history of Bosnia and Herzegovina ends, the consequences of which will be felt by the Bosnian Eyalet in the coming period.